

Рудолф Щайнер

Тайната на четирите темперамента
Възпитанието на детето
от гледна точка на Антропософията

Антропософското Издателство "Димо Даскалов"

създадено на 24.12.1991 е оторизирано от Rudolf Steiner - Nachlassverwaltung, Дорнах, Швейцария да издава съчиненията на Рудолф Щайнер в техните български преводи. Негова цел е да запознае българския читател с

Антропософията
на г-р Рудолф Щайнер

* * *

Патронът на Издателството Димо Р. Даскалов (1907-1989)

член на Антропософското Общество в Дорнах, посвети своя земен живот на това да проправи пътя на Антропософията в България.

* * *

Издателството

вече публикува основните източници, подпомагащи навлизането в Антропософията и пристъпва към издаването на онези съчинения от Рудолф Щайнер, които пряко засягат практическото прилагане на духовнонаучното познание в една от най-важните области на живота: възпитанието на детето.

Рудолф Щайнер

Тайната на четирите
темперамента

Възпитанието на
детето от гледна точка
на
АНТРОПОСОФИЯТА

Превод от немски:
Елена Карагьозова
Иглика Цокова

Антропософско Издателство
"Даскалов"
Стара Загора, 1994

Издаването на този превод става с разрешение на Rudolf Steiner - Nachlassverwaltung, Дорнах, Швейцария, разполагащ с авторските права на оригиналните произведения: Rudolf Steiner "Das Geheimnis der menschlichen Temperamente", и "Die Erziehung des Kindes vom Gesichtspunkte der Geisteswissenschaft".

Rudolf Steiner
Das Geheimnis der menschlichen Temperamente
Die Erziehung des Kindes vom Gesichtspunkte der
Geisteswissenschaft
Rudolf Steiner Verlag, Dornach/Schweiz, 1969

немска
първо издание

© Rudolf Steiner - Nachlassverwaltung, Dornach/Schweiz, 1969

Всички права върху българското издание на тази книга са запазени от Антропософско Издателство "Даскалов"

© Антропософско Издателство "Даскалов", Стара Загора, 1994

СЪДЪРЖАНИЕ

Тайната на четирите темперамента.....	7
Възпитанието на детето от гледна точка на Антропософията	69
Лекция върху педагогиката по време на "Френския курс" в Гьотеанума, 16.09.1922	112
Педагогика и изкуство.....	120
Педагогика и морал.....	126
Рудолф Щайнер - биографични данни и творчество...	131
Рудолф Щайнер - обзор върху литературното му и художествено дело.....	134

УКАЗАНИЯ

През зимата на 1908/1909 Рудолф Щайнер изнесе в различни германски градове редица публични лекции върху темпераментите. Съществуват непроверени от автора записки и от лекциите в Нюрнберг, Мюнхен, Карлсруе и Берлин. Тези записки се отличават с един в основни линии единен строеж и в някои пасажи описанията на феномените си съответстват дума по дума. Но във всяка лекция се намират от друга страна и напълно уникални и разгледани само там теми.

През март 1928 Курт Енглерт-Фей след консултация с госпожа Мари Щайнер направи опит да преработи тези отделни лекции в един текст така, че всички разискани мотиви и леки отклонения са уловени в техния съответен дословен текст. Така той преработи в едно лекциите, които г-р Щайнер държа в Карлсруе, Мюнхен и Берлин. Настоящият текст е отпечатан за пръв път през 1928 в списание “Ди меншеншуле”.

Тайната
на четирите
темперамента

Превод от немски:
Елена Карагьозова

Възпитанието
на детето
от гледна точка на
АНТРОПОСОФИЯТА

Превод от немски:
Иглика Цокова

Едно често повтаряно и основателно мнение, споделяно от всички области на човешкия духовен живот е, че най-голямата загадка за човека тук в рамките на нашия физически живот е самият човек. И спокойно можем да кажем, че цел за една голяма част от нашата научна дейност, от нашите размишления и всички останали духовни процеси е разрешаването на тази загадка човек, постигането на поне малко познание за това, в какво се състои същността на човешката природа. Естествените и хуманитарните науки търсят различни пътища за разрешаването на голямата загадка, съгържаша се в думата човек. По принцип всяко по-задълбочено естествознание се опитва да постигне крайната си цел чрез обобщаването на природните процеси и другите негови обекти с намерение да схване външните закономерности. А Духовната Наука търси извора на съществуването тъкмо за да схване, да разгадае човешката същност и предназначение. Следователно, ако е безспорно вярно, че като цяло най-голямата загадка за човека е самият човек, то с оглед на самия всекидневен живот тази мисъл може да се задълбочи още повече, като от друга страна отново подчертаем това, което всеки от нас чувства и усеща при всяка среща с хора: че по принцип всеки отделен човек от своя страна е загадка за другия и за самия себе си с особената си природа и същина. Обикновено обаче, когато се говори за загадката човек, се има предвид човека изобщо, човека без разлика по отношение на тази или онази индивидуалност; и, естествено, пред нас изникват много задачи, щом поускаме да

опознаем човека изобщо в неговата същност. Но не общите загадки на съществуването ще ни занимават днес, а по-скоро онази не по-малко важна за живота загадка, с която се сблъскваме при всяка нова среща с непознат човек. Защото хората са толкова безкрайно различни в тяхната индивидуална, съкровена същност!

Ако проследим внимателно потока на човешкия живот, ще видим, че трябва да бъдем особено внимателни тъкмо по отношение на загадката на отделния човек, тъй като целият ни социален живот, отношенията ни с хората, трябва да зависят повече от това, дали във всеки отделен случай успяваме не само с разума, но и с чувство и усет да се приближим към загадката на отделното човешко същество, което всеки ден толкова често застава пред нас, с което толкова често имаме работа. Колко е трудно да си изясним различните страни от същността на хората, които срещаме, и колко много в живота зависи от това да сме наясно с хората, с които влизаме в съприкосновение. Тъй че към решаването на чисто индивидуалните човешки загадки, всяка от които е особена и различна у всеки отделен човек, можем да се приближим само постепенно поради голямата междина, която съществува между това, което се нарича човешка природа изобщо и онова, което откриваме у всеки отделен човек.

Духовната Наука, или Антропософията, както в по-ново време е прието да се нарича тя, ще има специална задача тъкмо по отношение на тази индивидуална човешка загадка. Не само че тя

трябва да осветли това, което човек е по принцип, но и да бъде едно познание, което да се влива в нашето непосредствено ежедневие, във всички наши усещания и чувства. Тъй като нашите чувства и усещания се разгръщат най-добре в отношението ни към другите, то плодът на Духовната Наука, на духовнонаучното познание, ще проличи най-добре тъкмо в представата, която добиваме за човека до нас с помощта на това познание.

Когато в живота срещнем някой човек, според тази Духовна Наука или Антропософия, трябва винаги да имаме предвид, че това, което можем да възприемем от него на повърхността, е само една част, една брънка от човешката същност. Един външен, материалистичен поглед към човека наистина взема за цялостния човек онова, което това външно възприемане и разумът, който е свързан с външното възприемане, могат да му дадат. Духовната Наука напротив ни показва, че човешката същност е нещо много, много сложно. И често, когато човек се впусне по-задълбочено в тази сложност на човешката природа, той може да види и отделния човек във вярна светлина. Духовната Наука трябва да ни отправя към най-дълбоката сърцевина на човека, на която всичко онова, което можем да видим с очи и да пипнем с ръце, е само външният израз, външната обвивка. И можем да се надяваме, че ще се научим да разбираме и външното, ако успеем да вникнем в духовното ядро.

И тогава в голямата междина между това, което се нарича човешка природа най-общо и онова, което срещаме у всеки отделен човек, ще видим въп-

реки всичко някои неща, общи за цели групи хора. Към тези общи неща спадаат онези същностни човешки качества, които ще съставляват предмета на днешните ни размишления и които обикновено наричаме човешки темпераменти.

Достатъчно е човек само да изговори думата темперамент, за да разбере, че загадките са толкова, колкото са и хората. Вътре в основните типове, в основните нюанси сред хората има толкова разнообразие и разнородност, че може да се каже, че същинската загадка на съществуването се изразява в специфичното основно настроение на човешкото същество, което наричаме темперамент. А там, където загадките навлизат в непосредствената житейска практика, основният нюанс на човешката същност играе важна роля. Когато гаден човек застане пред нас, чувстваме как заедно с него пред нас сякаш се изправя и нещо от това основно настроение. Затова можем да се надяваме, че Духовната Наука ще каже необходимото и за същността на темпераментите. Понеже, макар и да се налага да признаем, че темпераментите излизат от вътрешността на човека, те се изразяват във всичко онова, което ни се разкрива у човека външно. Но загадката за човека не може да се реши чрез външно наблюдение на природата; до специфичния нюанс на човешката същност можем да се доближим само тогава, когато научим, какво Духовната Наука има да каже за човека.

Макар и да е вярно по принцип, че всеки човек носи своя собствен темперамент, все пак можем да различим определени групи темпераменти. Го-

ворим за четири основни човешки темперамента: сангвиничен, холеричен, флегматичен и меланхоличен. И дори и това деление да не е свършено точно, когато го приложим към отделния човек - темпераментите у отделните хора са смесени по най-разнообразен начин, така че можем да говорим единствено за това, че този или онзи темперамент преобладава в тези или онези черти от характера на някой човек - , то въпреки това ще разделим най-общо хората на четири групи според техните темпераменти.

Самият факт, че темпераментът на човека от една страна се проявява като нещо, което клони към индивидуалното, като нещо, което прави хората различни, а от друга страна ги обединява в групи, вече показва, че темпераментът трябва да е нещо, което от една страна има общо с най-съкровената сърцевина на човешката същност и което от друга страна трябва да е свързано с универсалната човешка природа. Следователно човешкият темперамент е нещо, което сочи в две посоки. И затова, ако искаме да проникнем отвъд тайната, ще бъде необходимо да се запитаме от една страна: до каква степен темпераментът сочи към това, което почива в универсалната човешка природа? - И после: По какъв начин сочи тя към сърцевината на човешката същност, към същинския вътрешен мир на човека?

След като поставяме този въпрос, естествено е Духовната Наука да изглежда призвана да го осветли. Защото Духовната Наука трябва да ни въвежда в най-съкровената сърцевина на човешка-

та същност; доколкото човека, който срещаме на земята, изглежда потопен в някаква общност, но от друга страна се явява самостоятелна същност. Човек е потопен според Духовната Наука в два житейски потока, които се срещат, когато човек встъпи в земното си съществуване. И тук достигаме сърцевината на духовнонаучното гледище за човешката природа. Тук ние научаваме, че човек притежава най-напред нещо, с което се вмести в една наследствена линия. Единият поток е този, който ни извежда от единичния човек към родителите, прародителите и другите предци. Той показва качествата, които човек е наследил от баща си, майка си, прародителите си и по-далечните си прадеди. Тези качества той предава от своя страна на наследниците си. Това именно, което струи от прадедите към отделния човек, се нарича в живота и в науката наследствени белези и качества. Следователно човек се вмести в това, което може да се нарече наследствена линия; и, както е известно, той носи дълбоко в себе си, в сърцевината на същността си, качества, които трябва да изведем изцяло от наследствеността. Наистина, много неща у човека могат да станат обясними за нас, ако познаваме, така да се каже, неговото родословие. Каква дълбока истина се съдържа в изреченото от дълбокия познавач на човешката душа, Гьоте, по отношение на собствената му личност:

*От баща си имам снагата и
сериозността в живота,
от майка си - веселият нрав
и охотата на разказвача.*

Тук виждаме, как големия познавач на човека, Гьоте, се вижда принуден да се позове на моралните качества, когато говори за онаследените качества. Всичко това, което смятаме за низхождащо от прадедите към потомците, ни обяснява до известна степен отделния човек, но тъкмо само до известна степен. Онова, което човек е наследил от дедите си, разкрива само една страна от неговата същност. Разбира се, съвременният материализъм търси всичко възможно у човека в наследствената му линия, иска да изведе дори духовната същност на човека, духовните му качества от наследствеността и не се уморява да обяснява, че дори гениалните качества на една личност стават обясними, когато открием следите, признаците на тези качества у този или онзи прародител. Той иска да представи човешката личност като сбор от това, което се намира в разпилян вид у отделните прадеди. На всеки обаче, който проникне по-надълбоко в човешката природа, несъмнено ще му направи впечатление, че заедно с тези онаследени белези, у всеки човек изпъква нещо, което не можем да окарачим другояче освен като кажем: Това е изконно най-същностното, за което не можем да кажем, че произлиза от този или онзи прародител. Тук Духовната Наука идва на помощ и ни казва, каквото има да каже по този въпрос. Днес ще успеем само да скицираме нещата, за които става дума тук, само да загатнем изводите на Духовната Наука.

Духовната Наука ни казва: Вярно е наистина, че човекът е потопен в потока, който можем да наречем поток на наследствеността, на нас-

ледствените белези. Но освен това в човек има и нещо друго, най-съкровена та духовна сърцевина на човешката същност. На това място качества, които човек донася със себе си от духовния свят, се свързват с онова, което могат да му дадат бащата и майката и прадедите. С това, което се излива в потока на поколенията, се свързва нещо друго, което не произлиза от непосредствените предци на човека, от родителите, не идва и от прародителите, а от съвсем други сфери, и преминава от съществуване в съществуване. От една страна казваме: тези и тези качества човек има от своите предци. Но ние ще видим, ако проследим развитието на един човек от неговото детство, как от сърцевината на неговата природа се разгръща това, което представлява плода на предишни животи, което той никога не би могъл да наследи от деците си.

Това, което съзираме у човека, когато проникнем в дълбините на душата му, можем да си обясним само ако познаваме един голям, всеобхватен закон, който от своя страна е само следствие от редица други природни закони. Това е така енергично отричаният днес закон за повторемостта на земното съществуване. Това не е нищо повече от частният случай на един общ световен закон, нищо друго не е този закон освен *законът за прераждането*, за поредицата житейски пътеки.

Това не би ни изглеждало толкова парадоксално, ако помислим върху следното: Да вземем мъртвата материя, един планински кристал например. Той има правилна форма. Ако се разруши, от неговата

форма не остава нищо, което да пребъде, което да може да премине в други планински кристали. Новият кристал не получава нищо от неговата форма. Изкачим ли се от минералния към растителния свят, ще стане ясно, че по този начин, от същия закон за планинския кристал не може да възникне едно растение. Едно растение може да възникне само ако произлезе от предшестващо растение. Тук формата се запазва и препредава на другото растение. Отидем ли по-нагоре към животинския свят, ще открием как се извършва еволюцията на видовете. Ще открием как тъкмо 19 век видя най-големите си постижения в откриването на еволюцията на видовете. Ще видим не само как от една форма се ражда друга, но и как всяко животно в утробата на майка си преминава наново през всички форми, през нисшите фази от развитието на неговите предшественици. При животните имаме сублимиране на вида. При човека имаме не само сублимиране на вида, развитие на рода, но и развитие на индивидуалността. Натрупаното от човека през живота му като възпитание, като опит, е също толкова трудно да се загуби, колкото и следите от поредицата предшестващи животински видове.

Ще дойде време, когато сърцевината на човешката същност ще бъде извеждана от предшните съществувания. Хората ще разберат, че човешката същност е плод на минали съществувания. Странна ще бъде съдбата на този закон в света. Така ще бъде и с един друг закон. Съпротивата, с която това учение ще се сблъска и с която ще трябва да свикне, ще бъде преодоляна, точно както бяха

преодоляни мненията на учените от миналите столетия, че живата материя може да възникне от мъртва материя. Чак до 17 век учени и неучи не са се и съмнявали, че от обикновени, неодоушевени обекти биха могли да се развият не само нисши животински видове, но и гъждовни червеи, дори че от обикновена речна тиня могат да се родят риби. Първият, който застъпи по енергичен начин становището, че жива материя може да произлезе само от жива материя, бе големият италиански естествоизпитател Франческо Реди, 1627-1697, който показва, че живата материя се свежда само до жива материя. Това е закон, който е само предвестник на един друг закон: че душевно-духовното може да произлезе само от нещо душевно-духовно. Заради учението си Реди е бил атакуван и само с големи усилия е избегнал съдбата на Джорджано Бруно, 1548-1600. Днес изгарянето вече не е на мода; но ако днес някой заяви някоя нова истина, ако например поиска да сведе душевно-духовното до душевно-духовно, макар и да не бъде изгорен, ще бъде смятан за глупак. Ще дойде време, когато ще се смята за безсмислица твърдението, че човек живее само веднъж, че няма нищо трайно, което да се съчетава с наследствените белези.

Духовната Наука ни показва, как с това, което ни е дадено в наследствената линия, се слива нашата собствена природа. Това е другият поток, в който е потопен човекът и за който съвременната култура не иска и да знае. Духовната Наука ни извежда към великия факт на т.нар. прераждане, на *реинкарнацията* и *Кармата*. Тя ни показва, че

трябва да разглеждаме най-съкровена сърцевина на човешката същност като това, което се спуска от духовния свят и се свързва с нещо, дадено от наследствената линия, свързва се с това, което бащата и майката могат да дадат на човека. За човек, изповядващ истините на Духовната Наука, тази сърцевина е обвита с външната обвивка на това, което произлиза от наследствената линия. И както за всичко, което виждаме във физическия човек като форма, фигура и прочие външни качества, трябва да се върнем към бащата и майката, към прародителите, така и когато искаме да схванем най-съкровена същност на човека, трябва да се върнем към нещо съвсем друго, към миналия живот на човека. Вероятно далеч, далеч назад, отвъд всички онаследявания трябва да търсим духовната сърцевина на същността на човека, който е съществувал преди хилядолетия и който хилядолетия наред отново и отново се е раждал на Земята, и в настоящото си съществуване отново се е съединил с това, което майката и бащата са могли да му дадат. Всеки човек следователно, след като встъпи във физическия свят, има зад себе си низ от животи. И това няма нищо общо с наследствената линия. Трябва да се върнем повече от хилядолетия назад, ако искаме да проверим, какъв е бил предишният му живот, кога е преминал през Портата на смъртта. След като премине през смъртта, той живее под други форми на съществуване в духовния свят. И когато отново настъпи момента да изживее нов живот във физическия свят, той си избира родители. Така че трябва да се върнем към Духът

на човека и предишните му въплъщения, ако искаме да обясним духовно-душевното, което откриваме у него. Трябва да се върнем към миналите му въплъщения, към онова, което е придобил тогава. Всичко, което е донесъл оттам, начинът, по който е живял тогава, трябва да разглеждаме като причини за заложбите, предразположенията, способностите за едно или друго, които човекът притежава в новия живот. Защото всеки човек донася със себе си от предишния живот определени качества, присъщи му в новия живот. Определени качества, съдбата си до известна степен, човек донася със себе си. Според това, какви дела е извършил, той предизвиква противодействието им и така и се чувства в обятията на новия живот. Така той донася със себе си от предишните въплъщения една дълбока същностна сърцевина и я обвинява с това, което му е дадено по пътя на онаследяването.

Важно е да спомена това, понеже в действителност нашето съвремие не е много склонно да приеме тази вътрешна същностна сърцевина, да гледа на идеята за прераждането като на нещо повече от една фантазмагорична мисъл. Днес тази идея се обявява за алогична и човек чува материалистично мислещите да възразяват отново и отново: Всичко у човека е получено чрез онаследяването. Само погледнете прадедите, и ще откриете, как тази или онази черта, тази или онази особеност се проявява у този или онзи прародител, как можем да обясним всички отделни черти и качества, като проследим наличието им у прародителите. На тези факти се спира и Духовната Наука и то не веднъж. Например

В семейства на музиканти се онаследява музикалният талант и прочие; и всичко това трябва да бъде опората на учението за наследствеността. Дори се постулира законът: рядко геният се проявява в началото на една генерация; геният идва в края на наследствената линия. И това трябва да бъде доказателството, че геният се предава по наследство. При това се изхожда от становището: този и този човек има едно определено качество, той е гений. Връщам се към към специфичните качества на гения, търсят в миналото у прадедите му, намират у някой прародител признак за същото качество, избират оттук и оттам, при един откриват едно качество, при друг друго и така нататък и после показват, как в крайна сметка те са се слели у гения, който се е родил в края на наследствената линия и от това заключават, че геният се предава по наследство. За мислещия праволнейно логично, това може да докаже най-много противното. Доказва ли нещо факта, че откриваме качества на гения у прадедите му? Какво тогава доказва той? Нищо друго, освен че същностната сърцевина на човека може да се прояви съобразно инструмента, който представлява тялото. Нищо повече не доказва това, освен че когато един човек падне във водата, излиза от нея мокър. Наистина, това доказателство не е по-находчиво, отколкото ако някой иска да ни обърне специално внимание на факта, че когато един човек падне във водата, се намокря. Напълно естествено е, че той взема нещо от стихията, в която е попаднал. Наистина, съвсем близко до ума е, че това, което се е предало

по наследствената линия, което в крайна сметка по-късно е било предадено чрез бащата и майката на същинския човек, който се спуска от духовния свят, носи качествата на праедите. Човек се отличава именно в обвивките, дадени му от неговите праеди. Това, което се привежда като доказателство, би могло по-скоро да се разглежда като доказателство за това, че геният не се онаследява. Понеже ако геният се наследяваше, той би трябвало да се прояви в началото на поколенията, а не да се намира в края на наследствената линия. Ако човек можеше да покаже, че има синове, внуци, които наследяват гениалните качества, тогава той би доказал, че геният се онаследява; но случаят не е такъв. Не стига далече логиката, която иска да отгаде духовните качества на човека на поколенията праеди. Ние трябва да отгадем духовните качества на това, което човек е донесъл със себе си от предишните си въплъщения.

Ако се възгледаме в единия поток, в това, което живее в наследствената линия, ще открием, че там човек бива поет от един житейски поток, чрез който придобива определени качества: Човекът застава пред нас с качествата на семейството, народа, расата. Различните деца на родителската двойка носят в себе си такива качества. Ако се замислим за истинската индивидуална човешка същност, би трябвало да си кажем: духовно-душевната същностна сърцевина се вселява в семейството, народа, расата; тя бива обгърната от това, което е дадено от праедите, но донася със себе си чисто индивидуални качества. Затова трябва да

се запитаме: как се създава хармонията между една човешка същностна сърцевина, която вероятно преди столетия е усвоила това или онова качество и която сега трябва да се обвие с една външна обвивка, която носи качествата на семейство, народ, раса и прочие? Може ли тук да съществува хармония? Не е ли донесеното нещо в най-висша степен индивидуално и не противоречи ли на него наследеното?

Така изниква големият въпрос: Как е възможно това, което произлиза от съвсем други светове, което трябва да си намери баща и майка, да се съедини с телесно-физическото, да се премени с бележите на телесното, чрез които човек бива поставен в реда на наследствената линия?

И така, в човека, когото срещаме в света, наблюдаваме вливането на два потока. В него виждаме от една страна това, което той получава от семейството си, а от друга страна разгърнатото се от най-дълбоката същност на човека, редицата заложби, качества, вътрешни способности и външна съдба. Трябва да царят равновесие. Тези два потока се вливат един в друг: от тези два потока се съставя всеки човек. Така откриваме, че човек от една страна трябва да се приспособи към най-дълбоката си същност, от друга към това, което му се пада по наследствена линия. Виждаме, как човек до голяма степен носи физиономията на прадедите си; ние можем, така да се каже, да сглобим човека като резултат от поколенията неговите прадеди. Тъй като човешката същностна сърцевина преди всичко няма нищо общо с това, което се онаследява, а

трябва само да се приспособи към най-подходящото за нея, ще видим също, че за онова, което вероятно от векове е живяло в съвсем друг свят и за пореден път бива пренесено в друг свят, е необходимо да съществува някакво посредничество, същностната сърцевина на човека да има нещо сродно в материалния свят, да съществува едно междинно звено, една връзка между същинския индивидуален човек и общото, в което той се вселява чрез семейството, народа и расата.

Между двете, между това, което донасяме от предишния живот и това, на което семейството, родословието и расата налагат отпечатък, съществува посредничество, нещо, което едновременно носи повече общи качества, но въпреки това е в състояние да бъде индивидуализирано. Това, което застава *между* наследствената линия и линията, която представлява нашата индивидуалност, е намерило израз в думата *темперамент*. Това, което срещаме в темперамента на човека, е в известно отношение нещо като физиономия на най-дълбоката му индивидуалност. Така ние разбираме, как индивидуалността обогря чрез качествата на темперамента предаващите се в поредицата поколения белези. Темпераментът стои между това, което донасяме със себе си като индивидуалност и произлизащото от наследствената линия. Съединявайки се, единият поток обогря другия. Те се обогряват взаимно. Така, както синият и жълтият цвят се съединяват в зеленото, двата потока се съединяват у човека в това, което наричаме темперамент. Онова, което посредничи от една

страна между всички вътрешни качества, които човек е донесъл от предишното си въплъщаване и това, което му се предава по наследство, попада в категорията темперамент. То застава между наследените качества и това, което той е поел в дълбоката си същностна сърцевина. Сякаш при спускането си тази същностна сърцевина се обвива като с един духовен воал от това, което го очаква тук долу, така че когато същностната сърцевина се приспособи най-добре към обвивката за човека, тя се обагря според това, в което се вселява и според качества, които носи със себе си. Тук душевното в човека излъчва и естествените, наследени белези. В средата се намира темпераментът, по средата между това, което свързва човека с потомствената линия и това, което донася със себе си от миналите си въплъщания. Темпераментът уравновесява вечното с преходното.

Това уравновесяване се извършва като звената на човешката природа, с които вече се запознахме, влизат по строго определен начин в отношение едно с друго. Но ние разбираме как това става в отделния случай, само когато се вгледаме в цялостната човешка природа в смисъла на Духовната Наука. Само Духовната Наука може да ни открие тайната на човешките темпераменти.

Ние разглеждаме човека, когото срещаме в живота, в когото се съчетават тези два потока, като една четиричленна същност. Така, когато наблюдаваме цялостния човек, ще можем да кажем: човекът като цяло се състои от физическото тяло, от етерното тяло или тялото на строителните

сили, астралното тяло и Аза.

Най-напред Духовната Наука разглежда тази страна на човека, която е достъпна за външните сетива и която материалистичното мислене обявява за единствена, като само едно звено от човешката същност, физическото тяло, което сродява човека с минералния свят. Физическата закономерност, това, което е общо между човека и цялата околна, външна природа, сбора от химически и физически закони, в Духовната Наука обозначаваме като *физическо тяло*.

Извън него обаче познаваме по-висши, свръхсетивни звена на човешката природа, които са също толкова действителни и субстанциални, колкото и външното физическо тяло. Като първо свръхсетивно звено към човека се присъединява *етерното тяло*, което през целия живот остава съединено с физическото тяло; единствено в смъртта двете се разделят. Това следващо звено на човешката природа - в Духовната Наука то се нарича етерно или жизнено тяло, а бихме могли да го наречем също и жлезисто тяло - вече не е видимо за нашето външно зрение, също както цветовете за слепия по рождение. То обаче е налице, реално осезаемо за това, което Гюте нарича очите на Духа и дори е по-действително от външното физическо тяло, защото то е строителят, ваятелят на физическото тяло. Това етерно или жизнено тяло през цялото време между раждането и смъртта води една постоянна борба срещу разпадането на физическото тяло. Всеки минерален природен продукт, един кристал например, е така устроен, че се запазва

чрез самия себе си, чрез силите на собствената си субстанция. Не така стоят нещата с физическото тяло на едно живо същество: В него физическите сили действат така, че разрушават формата на живот, както това може да се наблюдава след смъртта, когато физическите сили разрушават формата на живот. Тъкмо за да предотврати това разрушаване по време на живота, тъкмо срещу това, физическото тяло да следва физическите и химически сили и закони, се бори непрестанно етерното или жизненото тяло.

Като трето звено на човешката същност схващаме носителя на всички наслади и страдания, радости и болки, инстинкти, нагони, страсти, желаня и всички възникващи и затихващи усещания и представи, та дори и на всички представи за това, което обозначаваме като нравствени идеали и пр. Това звено наричаме *астрално тяло*. Не се шокирайте от този израз. Това тяло би могло да се нарече и нервни тяло. Духовната Наука вижда в него нещо напълно действително. Тъкмо това тяло на нагоните и желанята, за нея не е следствие от физическото тяло, а причината за това тяло: тя знае, че тази духовно-душевна сила изгражда физическото тяло.

Така вече имаме три звена на човешката същност, а като най-висшето звено на човека разглеждаме това, чрез което той се извисява над всички останали същества, поради което човекът е венецът на сътворението на Земята, носителят на човешкия Аз, който по такъв загадъчен и същевременно явен начин го дарява със силата на

самосъзнанието.

Физическото тяло човекът споделя с целия видим свят, етерното тяло с растенията и животните, астралното тяло с животните. Четвъртото звено обаче, *Азът*, притежава само той; с това той изпъква сред другите видими създания. Ние обозначаваме това четвърто звено като носител на Аза, като нещото в човешката природа, с помощта на което човек е в състояние да каже “Аз”, имайки предвид себе си, да постигне самостоятелност.

Онова, което виждаме физически и което разумът, свързан с физическите сетива, може да познае, е само израз на тези четири звена на човешката същност. Така изразът на Аза, на същинския носител на Аза, е кръвта в нейния кръговрат. Този “специален сок” е изразът на Аза. Физическо-сетивният израз на астралното тяло е например наред с други неща и нервната система на човека. Изразът на етерното тяло или част от неговия израз има в системата на жлезите, а физическото тяло се изразява в сетивните органи.

Тези четири звена откриваме в човешката същност. Така, ако разгледаме цялостния човек, ще можем да кажем: цялостният човек се състои от физическо тяло, етерно тяло, астрално тяло и Аз. Физическото тяло, което у човека е видимо със сетивното зрение, носи, погледнато от вън, съвсем определено знаците на онаследяването. Също и качествата, които изграждат етерното тяло на човека, този борец срещу разпада на физическото тяло, е нещо, което се намира в наследствената

линия. После стигаме до неговото астрално тяло, което по своите качества е много по-свързано със същностната сърцевина на човека. А когато се насочим към най-дълбоката сърцевина на човека, към същинския Аз, откриваме това, което се предава от едно въплъщение към друго и което се проявява като вътрешен посредник, излъчващ навън своите съществени качества. Поради това, че трябва да се съединят, те се приспособяват при встъпването на човека във физическия свят. И всички тези четири звена на човешката природа: Азът, астралното тяло, етерното тяло и физическото тяло, си взаимодействат по най-разнообразни начини. Едното звено влияе винаги на другото. Чрез това взаимодействие на астралното тяло и Аза, на физическото и етерното тяло, чрез това взаимно проникване на двата потока се проявяват темпераментите в човешката природа. Следователно те трябва да са зависими от индивидуалността на човека, от това, което се присъединява към общата наследствена линия. Ако човек не можеше да оформи по този начин дълбоката си същност, всеки потомък щеше да бъде просто резултат от прагедите си. А това, което бива оформяно, което съставлява индивидуалното, е силата на темперамента; тук се крие тайната на темпераментите.

В цялостната човешка природа, всички отделни звена на човешката същност действат заедно; те се намират във взаимодействие. От това, че два потока се сливат в човека, когато той навлезе във физическия свят, се получава различна смесица от четирите звена на човешката същност, като

едно от тях придобива, така да се каже, господство над останалите и им налага своя отменък. В зависимост от това, дали едно или друго от тези звена се откроява особено силно, откриваме в човека един или друг темперамент. От това, дали силите, различните средства за господство на едно или друго тяло имат превес над останалите, зависи специфичното оцветяване на човешката природа, това, което наричаме същинската окраска на темперамента. Предвечната мъдрост на човека, това, което се пренася от съществуване в съществуване, се проявява във всяко ново въплъщение като предизвиква определено взаимодействие между четирите звена на човешката природа: Азът, астралното, етерното и физическото тяло; и от начина, по който те си взаимодействат, зависи специфичната характерова оцветка на човека, която наричаме темперамент.

Когато същностната сърцевина обاغри физическото и етерното тяло, това, което се получава след оцветяването, въздейства върху всяко от останалите звена, и от него зависи, какви качества ще открием у човека, дали същностната сърцевина ще въздейства по-силно върху физическото тяло или физическото тяло ще бъде по-силно. В зависимост от това какъв е човекът, той може да повлияе на едно от четирите звена и чрез ответното действие върху останалите звена възниква темпераментът. Човешката същностна сърцевина е устроена така, че когато напредва към прераждането, тя може да създаде известен превес на едно или друго свое същностно звено. Така човек може да снабди своя Аз с

прекомерна сила или пък да повлияе на другите си звена с това, че е минал през определени преживявания в предишния си живот.

Когато Азът на човека, като резултат от съдбите му, е станал толкова силен, че неговите сили преобладават и господстват в четиристранната човешка природа и той владее над другите звена, възниква *холеричният* темперамент. Когато той е изложен особено на влиянието на силите на астралното тяло, отсъждаме на човека *сангвиничен* темперамент. Ако етерното или жизненото тяло въздейства прекомерно върху останалите звена и белязва с природата си по особен начин човека, възниква *флегматичният* темперамент. А когато физическото тяло със своите закони преобладава в човешката природа поради това, че същностната сърцевина не е била в състояние да преодолее известни втвърдявания във физическото тяло, се касае за *меланхоличен* темперамент. Също както вечното и преходното се смесват едно с друго се осъществява и отношението на звената едно към друго.

Вече бе споменато също, как четирите звена се изразяват външно във физическото тяло на човека. Така голяма част от физическото тяло е непосредствен израз на физическия принцип на човешкия живот. Физическото тяло като такова намира израз само във физическото тяло; ето защо физическото тяло дава външния тон при меланхолика.

“Системата жлези” трябва да разглеждаме като физическия израз на етерното тяло. Етерното тяло се изразява физически в жлезите. Ето защо при флегматика във физическото тяло определяща

роля имат жлезите или ендокринната система.

Нервната система, или онова, което действа в нея, трябва да разглеждаме като физическия израз на астралното тяло. Астралното тяло намира физическия си израз в нервната система; затова при сангвиника във физическото тяло определяща е ролята на нервната система.

Кръвта в нейния кръговрат, пулсиращата сила на кръвта е изразът на същинския Аз. Азът се изразява в циркулацията на кръвта, чрез преобладаващото действие на кръвта; в огнената, буйна кръв се проявява той най-вече. Нека се опитаме да вникнем в тънкостите на взаимовръзката, която съществува между Аза и другите звена на човека - да приемем, че Азът упражнява особено господство, една особена власт върху живота на усещанията и представите, върху нервната система; да приемем, че всичко в човека извира от неговия Аз и всичко, което той усеща, усеща силно, защото неговият Аз е силен - това наричаме холеричен темперамент. Следователно онова, което характеризира Аза, ще се прояви като преобладаващото качество. Затова у холерика преобладава кръвоносната система.

Холеричният темперамент ще се изяви активно в една мощно пулсираща кръв; така излиза наяве силният елемент у човека, а именно, че той има особено влияние върху неговата кръв. У един такъв човек, у когото в духовен план действа Аза, а във физически предимно кръвта, виждаме как най-вътрешната сила поддържа организацията стегната и силна. И в момента, в който той се проявява във външния свят, неговата Азова сила

ще иска да предяви правото си. Ето последицата от този Аз. Поради това холерикът се държи като човек, който иска да наложи своя Аз на всяка цена. От циркулацията на кръвта произтича всичко агресивно у холерика, всичко, което е свързано със силната волева природа на холерика.

Когато в човека преобладава астралното тяло, физическият израз ще се съдържа във функциите на нервната система, този инструмент на емоционалните приливи и отливи. А онава, което създава астралното тяло, е животът в мисли, в образи, така че човекът, надарен със сангвиничен темперамент, ще има предразположението да живее в приливите и отливите на чувствата и мислите, в представите на своя образен свят.

Нека изясним отношението на астралното тяло към Аза. Между нервната и кръвоносната система действа астралното тяло. Така естеството на тази връзка може буквално да се пипне с ръце. Ако съществуваше само сангвиничният темперамент, нервната система щеше да действа самостоятелно, щеше да бъде силно преобладаваща като израз на астралното тяло и тогава светът на образите и представите на човека щеше да бъде много изменчив; един хаос от сменящи се образи. Той щеше да е отгаден на цялото това преливане от усещане към усещане, от образ към образ, от представа към представа. Нещо подобно се получава, когато преобладава астралното тяло, т.е. при сангвиника, който е отгаден по определен начин на приливите и отливите на усещания, образи и прочие, тъй като при него преобладават астрал-

ното тяло и нервната система. Това, което не позволява на образите да се стрелкат един през друг по един фантастичен начин, са силите на Аза. Само благодарение на това, че те са обуздани от Аза, настъпва хармония и ред. Ако човек не ги обуздаваше с помощта на своя Аз, те щяха да се сменят произволно, без да се забележи, че човекът упражнява някакво господство над тях.

Във физическото най-вече кръвта е тази, която ограничава по същество, така да се каже, дейността на нервната система. Циркулацията на кръвта у човека, кръвта, която тече в човека, бих казал, слага окови на това, което се изразява в нервната система; тя обуздава приливите и отливите на усещания и представи, тя е усмирителят на нервните. Бихме отишли много далеч, ако трябва да Ви покажа във всички детайли, как нервната система и кръвта се отнасят една към друга и как кръвта е усмирителят на тези представи. Какво става, когато усмирителят го няма, когато един човек е малокръвен, анемичен? Дори и да не се впускате в по-тънки психологически детайли, все пак бихте могли да заключите от простия факт, че когато кръвта на човека стане прекалено рядка, т.е., когато у него има недостиг на червени кръвни телца, той лесно се поддава на необуздания произвол на сменящите се фантастически образи, стигайки до илюзията и халюцинацията, та от този прост факт можете да заключите, че кръвта е усмирителят на нервната система. Трябва да царят едно равновесие между Аза и астралното тяло, или казано физиологически, между кръвоносната и нервната

система, за да не стане човекът роб на нервната си система, т.е. на приливите и отливите на своите усещания и чувства.

Ако пък в действието на астралното тяло има известна прекомерност, ако съществува превес на астралното тяло и неговия израз, нервната система, която кръвта наистина обуздава, но не може да доведе напълно до състоянието на абсолютно равновесие, тогава възниква онова своеобразно състояние, в което човешкият живот се слага така, че човек проявява интерес към някакъв обект, но скоро го загубва и преминава бързо към друг обект; човекът просто не може да задържи вниманието си върху една представа. Последницата от това е, че такъв един човек може да бъде въодушевен еднакво от всяко нещо, което срещне във външния свят, но без да може вътрешно да съхрани трайно този интерес; бързо отлита интересът, който е бил събуден. В тази лесна възбудимост на интереса и бързото му пренасочване от един обект към друг се състои израза на преобладаващата астралност, на сангвиничния темперамент. Сангвиникът не може да се спре на едно впечатление, не може да се задържи на един образ, да закрепи интереса си върху един обект. Той прескача от едно преживяване към друго, от възприятие към възприятие, от представа към представа, показва вятърничав характер. Това може да се наблюдава особено при сангвиничното дете; то може да създаде доста грижи: лесно се появява интересът, един образ започва да действа много лесно, скоро създава някакво впечатление, но впечатлението скоро отново изчезва.

Когато у един човек преобладава особено силно етерното или жизненото тяло, това, което регулира процесите на растежа и живота у човека и израза на това етерно тяло, системата, от която зависи вътрешният комфорт или дискомфорт в човека, човек бива изкушен тъкмо от това да остане затворен уютно във вътрешния си мир. Етерното тяло е тяло, което води един вид вътрешен живот, докато астралното тяло се изразява в интереса навън, а Азът е носителят на нашата активност и воля, насочени също навън. Следователно когато това етерно тяло, което се проявява като жизнено тяло и поддържа отделните функции в равновесие, което се изразява в общо задоволство от живота, когато преобладава този самодостатъчен вътрешен живот, този живот, който предизвиква предимно вътрешния уют, тогава може да стане така, че човекът да предпочете да живее в този вътрешен уют, да се чувства толкова добре, когато в организма му всичко е наред, че да не чувства голяма нужда да насочва вътрешния си мир навън, да не е в състояние да развие силна воля. Колкото по-уютно се чувства човек във вътрешния си мир, толкова по-голяма хармония ще постигне той между вътрешното и външното. Когато случаят е такъв, когато за това е помислено дори в излишък: имаме работа с флегматика.

Вече видяхме, че при меланхолика физическото тяло, т.е. най-плътното звено на човешката същност, става господар над другите. Човекът трябва да е господар на физическия си живот, както трябва да бъде господар на една машина, ако иска да я

използва. Но винаги, когато това най-плътното звено получи надмощие, човек се чувства така, сякаш не той е господарят, сякаш не може да си служи с него. Защото физическото тяло е инструментът, който той трябва да владее всецяло посредством по-висшите си звена. Сега обаче господства физическото тяло и оказва съпротива на другите тела. Тогава човекът не е способен да използва този инструмент пълноценно, така че другите принципи биват възпрепятствани: възниква дисхармония между физическото тяло и другите части. Така изглежда физическата система, която е втвърдена, когато действа прекомерно. Човекът не може да направи отново подвижно онова, което е трябвало да направи подвижно. Вътрешният човек не съумява да направи нищо против физическата си система; той чувства вътрешни пречки. Те се изразяват в това, че човек трябва да насочи силата си към тези вътрешни пречки. Нещата, които той не може да преодолее, причиняват мъка и болка; те са причината за това, човек да не може да отпрати непринуден поглед към света около себе си. Тази принуда създава един извор на вътрешна горест; това човек усеща като болка и неудоволствие, като лошо настроение. Много лесно животът ни засяга болезнено и мъчително. Определени мисли и представи започват да стават трайни, човек започва да се възлбява в себе си, става меланхоличен. Непрекъснато има някакви болки. Причината за всичко това е, че физическото тяло оказва съпротива на вътрешния уют на етерното тяло, на подвижността на астралното тяло и на целеуств-

ремеността на Аза.

И така, когато с помощта на едно здраво познание схванем същността на темпераментите, някои неща в живота ще ни се изяснят; но пред нас ще се открие и възможността да употребяваме това знание практически, нещо, което иначе не бихме могли да направим. Нека обърнем поглед към редица неща, с които непосредствено се сблъскваме в живота. Това, което виждаме като смесица от четирите звена на човешката същност, изпъква във външната страна на човека ясно и понятно. Нека само разгледаме начина, по който темпераментът се изразява във външната страна на човека.

Да вземем холерика, който има един силен, здрав център във вътрешния си мир. Когато преобладава Азът, човек изпитва желание да се налага над всички външни съпротивления, да се утвърди. Този Аз е усмирителят. Неговите образи са образи на съзнанието. Физическото тяло е оформено според етерното тяло, етерното тяло според астралното тяло. То формира, така да се каже, по най-разнообразни начини човека. Но поради това, че на растежа на Аза и неговите кръвни сили нещо се противопоставя, равновесието между богатството и пъстротата на растежа се запазва. Следователно, когато Азът вземе превес, той може да задържи растежа. Тогава той буквално *задържа* другите звена на човека в техния растеж, не признава правото на астралното и етерното тяло. Съвсем осезаемо ще различите в холеричния темперамент, във външния вид, във всичко, което изпъква външно, израза на това, което е активно във вътрешността, израза

на същинската дълбока вътрешна и силна природа на човека, на съсредоточения в себе си Аз. Холеричите се отличават по правило с това, че сякаш са с потиснат растеж. Можете да намерите хиляди примери в живота, един такъв пример от духовната история е философът Йохан Готлиб Фихте, големият немски холерик. Още на външен вид той се откроява като такъв. Фихте е изглеждал на външен вид като с потиснат растеж. С това той ясно е издавал, че другите звена са били потискани поради превеса на Аза. Не астралното тяло със своята градивна способност е преобладаващото, а преобладава Азът, усмирителят, ограничителят на градивните сили. Оттук - по правило - при тези силни, ярки волеви натури, при които Азът слага юзди на свободните градивни сили на астралното тяло, се наблюдава ниска, стегната фигура. Да вземем един друг класически пример за холерик: Наполеон, "малкия генерал", който е останал толкова нисък, защото Азът е потискал другите звена. Това е типът на потиснатия растеж при холерика. При него можем да видим как тази сила на Аза действа от Духа, така че вътрешната същност на човека известява за себе си чрез външния вид. Разгледайте физиономията на холерика! Сравнете го с флегматика! Колко размити са чертите му; колко невярно ще е да кажете, че онази форма на челото би била подходяща за холерика. В един орган особено силно проличава, къде астралното тяло или Азът действат градивно: в окото, в твърдото, силно излъчване на погледа на холерика. По правило виждаме, как тази ярка вътрешна светлина, която

поглъща всичко изпълнено със светлина, понякога се изразява в черни, антрацитеночерни очи, според един определен закон, а именно поради това, че той не предоставя на астралното тяло възможността да оцвети тъкмо онова, което Азовата сила на холерика привлича навътре и което при други хора се оцветява по един или друг начин. Погледнете човека и всичките му жестове. Опитният наблюдател може да разбере от сто метра, дали някой е холерик. Твърдата крачка, така да се каже, издава холерика. В походката също откриваме израза на здравата Азова сила. Още като дете холерикът се отличава с твърда походка, холеричното дете не се задоволява само да допре с крак пода, когато ходи, но така силно го удря, сякаш иска да проникне още надолу в пода.

Целият човек представлява отпечатък на тази най-дълбока своя същност, която ни се разкрива по този начин. Но тук естествено не става дума за това да твърдим, че холерикът е нисък, а сангвиникът висок. Можем да сравняваме фигурата на човека само с неговия собствен ръст. Всичко зависи от това, в какво съотношение се намира ръстът спрямо цялата фигура.

Погледнете сангвиника! Забележете този характерен поглед, който се проявява още у сангвиничното дете и който бързо се насочва към нещо, но също толкова бързо се отвърща от него; това е един весел поглед; една вътрешна радост и веселост светят в този поглед, в който се изразява това, което идва от дълбините на човешката природа,

от подвижното астрално тяло, което преобладава у сангвника. То ще работи върху другите звена в своя подвижен в себе си живот. То ще направи и външния образ на човека толкова подвижен, колкото е възможно. Да, ние можем да познаем цялата външна физиономия, трайния облик, както и жестовете като израз на подвижното, пъргаво и плавно астрално тяло. Астралното тяло притежава склонността да образува, да оформя. Вътрешното избухва навън; затова сангвиничният човек е строен и гъвкав. Дори в стройната фигура, в строежа на костите прозира вътрешната подвижност на астралното тяло в цялостния човек. Тя се изразява например в стройните, гъвкави мускули. Тя може да се види още във външния вид на човека. Дори и лишеният от ясновидски способности може да разбере, виждайки човека в гръб, дали той е сангвиник или холерик. За това не е нужно човек да е антропософ. Когато видите холерика да ходи, може да наблюдавате как той поставя всеки път крак така, сякаш при всяка стъпка иска не просто да докосне земята, а като че ли крака му трябва да потъне още навътре в нея. При сангвника, обратно, имаме лека, пружинираща походка. В пружиниращата, танцова походка на сангвиничното дете виждате израза на подвижното астрално тяло. Във външния облик можем да открием и по фини белези. Ако при холерика имаме остро изрязани черти на лицето, то при сангвника чертите на лицето са подвижни, изразителни, променливи. Също така при сангвиничното дете прави впечатление известна вътрешна способност да променя физиономията

си. Чак до цвета на очите можем да разпознаем израза на сангвиничния човек. Задълбочеността на Азовата природа, затворената задълбоченост на холерика ни посреща в черните му очи. Погледнете сангвиника, у когото Азовата природа не е така дълбоко вкоренена, у когото астралното тяло излива цялата си подвижност, в него преобладава синият цвят на очите. Тези неща са свързани най-тясно едно с друго, сините очи и вътрешната светлина на човека, която е една невидима светлина, светлината на астралното тяло.

По този начин могат да бъдат приведени като примери редица белези, при които темпераментът прозира във външността. Ние се научаваме да разбираме посредством четворната човешка природа тъкмо тази душевна загадка на темпераментите. И наистина, ние сме наследили знанието за четирите темперамента от едно дълбоко древно познание за човешката природа. Когато схванем по този начин човешката природа и разберем, че външното е само израз на духовното, се научаваме да разбираме човека в неговата цялост чак до последната външна проява; човекът в неговото цялостно развитие и се научаваме да разбираме, какво трябва да направим спрямо нас самите и спрямо детето по отношение на темперамента. При възпитанието трябва да се обръща особено внимание на това, какъв темперамент ще се оформи. За житейската мъдрост, както и за педагогиката, е крайно необходимо едно действително пълнокръвно познаване на естеството на темпераментите, от което и двете биха спечелили безкрайно много.

Но да продължим нататък! Отново виждаме, как и флегматичният темперамент се изразява във външната форма. При него преобладава дейността на етерното или жизненото тяло, което се изразява физически в системата на жлезите, а душевно се изразява в задоволството, във вътрешната уравновесеност. Когато във вътрешния мир на един такъв човек всичко е не само нормално и наред, но и тези вътрешни градивни сили на задоволството са особено, абнормно активни, техните продукти се присъединяват към човешкото тяло; той става корпулентен, напълнява много. В пълнотата на тялото, в образуването на тлъстини се съдържа това, което изработват вътрешните градивни сили на етерното тяло. Във всичко това ни среща вътрешното задоволство на флегматика. И кой не би познал в тази липса на взаимодействие на вътрешното с външното причината за често отпуснатата, провлачена походка на флегматика, чиито стъпки като че ли не искат да се съобразят със земята; той не се държи, така да се каже, нормално, не се поставя в отношение с нещата. Това, че той почти не умее да владее формите на вътрешния си мир, се вижда от пръв поглед Флегматичният темперамент се познава по неподвижната, безучастна физиономия, та чак до своеобразния матов, безцветен поглед; докато погледът на холерика е пламенен и искрящ, изразът на флегматика е обърнатото изключително навътре задоволство на етерното тяло.

Меланхолик е онзи човек, който не може да овладее напълно физическия инструмент, човек, чийто

физически инструмент му оказва съпротива, който не се справя с употребата на този инструмент. Погледните меланхолика с неговата най-често наведена глава, който не може да намери в себе си силата да гържи врата си изправен; наведената глава показва, че вътрешните сили, които изправят главата, не могат никъде да се разгърнат свободно. Очите са сведени, погледът мрачен. В тях го няма черният блясък на холеричните очи. По своеобразния поглед разбираме, че физическият инструмент му създава трудности. Походката е равномерна, стегната, но това не е походката на холерика, твърдата стъпка на холерика, а е нещо по определен начин едновременно и провлачено и твърдо.

Всичко това може да бъде само скицирано тук; но човешкият живот става за нас много по-разбираем, когато работим по този начин, когато видим, как Духът въздейства на формите, как външността на човека може да стане израз на душевния му мир. Така Вие виждате, колко значим принос към решаването на тази загадка може да даде Духовната Наука, но само, когато човек вземе под внимание цялата действителност, към която принадлежи и духовното, когато човек не се задоволи просто със сетивно-реалното, и тогава от познанието може да последва житейска практика. Такова познание може да избликне единствено от Духовната Наука, така че да допринесе за благо на цялото човечество и на отделния индивид.

Знаем ли всичко това, ще се научим и да го прилагаме. Преди всичко човек трябва да се интересува от това, как да си служи педагогически с

темпераментите още в ранна детска възраст. Защото при възпитанието трябва да се обърне особено внимание на вида на темперамента; при децата е от голямо значение този развиващ се темперамент да може да се води и направлява. Но и по-късно, при самовъзпитаването, това е все така важно за човека. За този, който иска да се самовъзпитава, е важно да обръща внимание на това, което се изразява в темперамента му.

Изложих Ви основните типове темпераменти. Така чисти те разбира се не се срещат толкова често в живота. Всеки човек притежава основния тон на един темперамент и заедно с него има и по нещо от другите. Наполеон например е имал много от флегматика в себе си, макар че е бил холерик. От това гали владеем практически живота, забвси умението ни да позволим върху душата ни да въздейства онова, което се изразява физически.

Колко е важно това, се вижда най-добре, когато човек има предвид, че темпераментите могат да се изродят, че дори това, което срещаме като едностранчивост, също може да се изроди. Какво би бил светът без темпераментите! Ако хората имаха само *един* темперамент? Най-скупното нещо, което можете да си представите! Светът би бил скупен без темпераментите не само в сетивния, но и във висшия смисъл. Цялото разнообразие, красотата и богатство на живота са възможни само благодарение на темпераментите. Нима не виждаме как всичко велико в живота може да бъде президвикано тъкмо благодарение на едностранчивостта на

темпераментите, но и как те могат да се изродят в едностранчивост; нима не ни тревожи детето, когато виждаме, че холеричният темперамент може да се изроди в злост, сангвиничният във вятърничавост, меланхоличният в мрачно настроение и така нататък?

Няма ли най-вече във възпитанието и самовъзпитанието, познаването и преценката на темпераментите да бъдат особено ценни за възпитателя? Не бива да се оставяме да бъдем подведени, като подценяваме темперамента поради това, че представлява едно едностранчиво качество. При възпитанието не става дума за това да се изравнят темпераментите един с друг, да се нивелират, а става дума за това да бъдат вкарани в правилните релси. Трябва да ни е ясно, че темпераментът води до едностранчивост, че крайностите са: при меланхоличния темперамент - лудостта, при флегматичния - слабоумието, при сангвиничния - умопомрачението, при холеричния - всички онези изблици на нездрава човешка природа, които стигат до ярост. Темпераментите способстват за едно чудесно разнообразие, защото противоположностите се привличат; по този начин обаче обожествяването на едностранчивостта на темперамента много лесно може да нанесе вреда в периода между раждането и смъртта. Във всеки темперамент съществува една малка и една голяма опасност от израждане. При холеричния човек в младостта му е налице опасността да развие силно изразен Аз чрез гневливост и неумение да се владее.

Това е малката опасност. Голямата опасност е лудостта, която, подтиквана от Аза, преследва една единствена цел. При сангвиничния темперамент малката опасност се крие в това, че човек изпада в лекомислие. Голямата опасност е в това, че непрестанната смяна на усещанията може да завърши с умопомрачение. Малката опасност за флегматика е липсата на интерес към външния свят; голямата опасност е идиотията, тълпоумието. Малката опасност при меланхоличния темперамент е унието, невъзможността човек да надмogne това, което се заражда в собствения му вътрешен мир, а голямата опасност е лудостта.

Ако имаме предвид всичко това, ще видим, че в направляването и ръководенето на темпераментите се крие една неимоверно важна задача на житейската практика. Важно е за възпитаващия да може да си каже: Какво ще направиш например при едно сангвинично дете? - Тук човек трябва да се опита, изхождайки от познанието за цялата същност на сангвиничния темперамент, да се научи как да постъпи, как да се държи. Ако трябва да говорим за възпитанието на детето във връзка с други гледни точки, тогава също ще е необходимо да се спрем специално на въпроса за темперамента при възпитанието на детето. Но за да се ръководи темперамента, трябва да се спазва основният принцип, че винаги трябва да се разчита на това, което е налице, а не на онова, което го няма.

Прег нас е едно дете със сангвиничен темперамент, който много лесно може да се изроди във

вятърничавост, в липса на интерес към важните неща и обратно, в бързо пренасочване на интереса към други неща. Сангвиничното дете е бързо схващащо, но и бързо забравящо дете, при което е необходимо да се положи голямо усилие, за да се задържи интересът му на нещо, защото то губи много бързо интереса си към един обект и преминава към друг. Това може да прерасне в ужасяваща едностранчивост и тази опасност може да забележим, когато надникнем в дълбините на човешката природа. За едно такова дете, материалистично мислещият ще предложи веднага рецепта и ще каже: Когато възпитавах сангвинично дете, трябва да му осигуриш взаимодействие с други деца. - Един човек обаче, който мисли наистина реалистично, ще каже: Ако се стремите към това, да въздействате върху някакви сили в сангвиничното дете, каквито то изобщо няма, Вие няма да постигнете нищо с това дете. Можете колкото искате да напрягате сили да изграждате останалите звена на човешката природа; но не те преобладават в него.

Ако едно дете има сангвиничен темперамент, ние не можем да му помогнем по-нататък в развитието като се опитаме да му втълпяваме някакъв интерес; човек не може да вложи в него нещо различно от това, което има в един сангвиничен темперамент. Не бива да питаме: Какво липсва на детето? Какво да му втълпим? - Трябва да попитаме: Какво има в едно сангвинично дете по правило? - И на него трябва да се опрем. Тогава човек ще си каже: Именно заради това, че някой се опитва да възпита в едно дете някакво несвойстве-

но качество, той не може да промени тези качества. По отношение на тези неща, които се основават в най-дълбоката същностна природа на човека, човек трябва да знае, че може единствено да ги изкриви. Така ние се опираме не на нещата, които детето не притежава, а на тези, които има. Ние се опираме тъкмо на сангвиничната природа, на подвижността на астралното тяло и не се опитваме да му втълпяваме неща, които са зависими от другите звена на човешката природа. При един подчертан сангвиник трябва да се работи тъкмо върху неговия сангвиничен темперамент.

Ако човек иска да се отнася правилно към това дете, той трябва да обърне особено внимание на едно нещо. Защото истинският практик най-напред разбира, че колкото и сангвинично да е детето, обикновено все пак се намира нещо, от което детето се интересува, че всяко сангвинично дете проявява интерес към *едно* нещо, има *един* истински интерес. По принцип много лесно може да се възбуди интересът му към един или друг обект, но то бързо ще го загуби. Но има *един* интерес, който може да стане траен и за сангвиничното дете. Ето какво показва практиката; човек трябва само да го открие. Всички усилия трябва да се съсредоточат в тази посока. И това, което за детето е все пак нещо, което то не може да отмине лекомислено, човек трябва да опита да му го представи в привлекателна светлина, така че темпераментът да се разпростре върху обекта, към който то не е равнодушно; това, към което детето проявява предпочитание, човек трябва да се опита да му

представи в особена светлина; то трябва да се научи да *прилага* своята сангвиничност. Човек може да действа така, че да изхожда от силите, които детето притежава. То няма да може да се заинтригува трайно от нещо с наказание или уговорки. Към неща, предмети, събития то няма лесно да покаже нещо друго освен временен, изменчив интерес, но към някоя особено подходяща за сангвиничното дете личност - и това ще покаже опитът - то ще прояви траен, пълен интерес, колкото и непостоянно да е детето. Ако ние сме подходящата личност, или пък ако го запознаем с такава, интересът със сигурност ще се появи. Нужно е само да се търси във вярната посока. Само по обиколния път на любовта към някоя личност може да се пробуди интерес у сангвиничното дете. Когато обаче у него бъде събуден интересът, любовта към едно лице, тази любов твори чудеса. Тя може да излекува едностранчивия темперамент на детето. Повече от всеки друг темперамент сангвиничното дете се нуждае от любов към някоя личност. Всичко трябва да бъде направено, за да се събуди любов у едно такова дете. Любов е магическата дума. По този обиколен път на привързаност към една определена личност трябва да върви цялостното възпитание на сангвиничното дете. Затова е необходимо родители и педагози да имат предвид, че трайният интерес у сангвиничното дете може да бъде събуден не като му го втълпяваме; а да прозрат, че този интерес може да бъде спечелен по обиколния път на привързаността към една личност. Детето трябва да развие тази лична

привързаност; човек трябва да стане достоен за обичта на детето; тази е задачата по отношение на сангвиничното дете. От възпитателя зависи, сангвиничното дете да се научи да обича една или друга личност.

И по-нататък човек може да гради възпитанието върху самата природата на сангвиничното дете. Нали сангвиничната природа се изразява в това, че не може да открие интерес, който да стане траен. Трябва да разберем какво означава това. Трябва да се погрижим в обкръжението на детето да има всякакви неща, за които сме забелязали, че то все пак проявява по-загълбочен интерес към тях. Добре е човек да занимава сангвиничното дете през точно определени интервали от време с такива предмети, временният интерес към които е оправдан, спрямо които, така да се каже, му е позволено да бъде сангвинично, които не са достойни да загържат интереса му. Чрез тези неща човек трябва да остави да говори сангвинизма, трябва ги да остави да въздействат върху детето, след което да му ги отнеме, за да ги пожелае то отново и да ги получи наново. Човек трябва да ги остави да въздействат по този начин върху детето, както обектите от обикновения свят действат върху термометра. Следователно, важно е да се намерят за едно сангвинично дете такива предмети, спрямо които му е позволено да бъде сангвинично.

Когато апелираме към това, което е налице, а не към това, което не е налице, ще видим - житейската практика ще го покаже - че в действителност тогава, когато сангвиничната сила стане

едностранчива, тя се оставя да бъде завладяна от важните обекти. Това се постига по косвен път. Добре е, когато темпераментът се развива по правилния начин още в детска възраст, но често възрастния човек трябва да вземе в ръце собствено си възпитание дори и в по-късни години. Докато темпераментите се задържат в нормалните граници, те представляват онова, което прави живота красив, разнообразен и величествен. Колко пуст би бил животът, ако всички хора бяха еднакви по отношение на темперамента. Но за да уравни едната едностранчивост на темперамента, човек трябва често и в по-късна възраст да се заеме със собственото си възпитание. И в този случай човек не бива да се опитва да си вътълпява траен интерес към някакви неща, а да си каже: Аз съм в крайна сметка сангвиник; сега си търся такива предмети в живота, покрай които интересът ми да може бързо да отминава, на които е правилно да не се задържам и ще се занимавам тъкмо с това, към което с пълно право мога да загубя интерес още в следващата минута.

Да предположим, че някой се плаши от това, че в детето му се изразява едностранчиво холеричният темперамент. Не бива да се предписва същата рецепта както при сангвиничното дете; няма да е лесно холерикът да изпита любов към личността на човека. Друг начин на въздействие от един човек върху друг трябва да използваме, за да се доближим до него. При холеричното дете обаче също има един обикновен път, по който развитието винаги може да се ръководи. Това, което уверено во-

ди възпитанието, е следното: почит и уважение към един авторитет. Човек трябва да бъде именно достоен за почит, за уважение във висшия смисъл на тази дума, за холеричното дете. Тук не става дума за обич, породена от лични качества, както при сангвиничното дете, а за това, че холеричното дете трябва винаги да вярва, че възпитателят разбира от работата си. Човек трябва да покаже, че е наясно с нещата, които стават около детето. Той не бива да разкрива слабите си места. Той трябва да прави всичко възможно, холеричното дете никога да не забележи, че може би не е в състояние да му даде някакво сведение, някакъв съвет за това, което то трябва да направи. Трябва да внимава и да държи здраво юздите на авторитета в ръцете си, и никога да не допуска грешката да покаже, че не знае какво да прави. Детето трябва винаги да вярва, че възпитателят разбира от работата си. Иначе той веднага ще загуби уважението на детето. Ако любовта към една личност е магическата дума при сангвиничното дете, то почит и уважение към достойнствата на една личност са магическите думи при холеричното дете.

Когато човек възпитава едно холерично дете, той трябва да обръща внимание и на това, че това дете развива, разгръща преди всичко друго, мощните си вътрешни сили. Необходимо е детето да бъде запознато с това, което може да му създаде трудности във външния свят. Необходимо е, когато характера на холеричното дете заплашва да се изроди в егнотранчивост, във възпитанието му да бъдат привлечени неща, които трудно могат

да се преодолеят, вниманието му да бъде насочено към трудностите в живота, като му се предложат трудни за преодоляване неща. На пътя му трябва да се изпречват такива неща, които му оказват съпротива. Съпротивления, трудности трябва да бъдат поставяни на пътя на холеричното дете. Човек трябва да опита да направи живота му не така лесен. Той трябва да му създава трудности, така че холеричният темперамент да не бъде потискан, а да му се дава воля тъкмо чрез това, че пред детето стоят известни трудности, които то трябва да преодолее. Не бива холеричният темперамент на детето да му се изтръгва със сила, да му се отнема, така да се каже, чрез възпитанието. Възпитанието трябва да бъде насочено тъкмо към онези неща, спрямо които детето може да приложи сила, спрямо които проявяването на холеричния темперамент е оправдано. Холеричното дете трябва да се научи да се бори с обективния свят, изхождайки от една вътрешна необходимост. Ето защо човек трябва да се опита да му създаде такова обкръжение, в което холеричният темперамент да може да се прояви в преодоляването на тези трудности, като особено добре е, ако може то да преодолява тези трудности в дребното, незначителното; детето да бъде наказано да прави нещо, за което е нужно да изразходва огромна сила, където холеричният темперамент се проявява напълно, но в действителност побеждават нещата, а изразходваната сила се разпилява на вятъра. По този начин то придобива респект към могъщестото на фактите, което се противопоставя на това, което се проявява в холеричния

темперамент.

И в този случай съществува един обикновен път, по който холеричният темперамент може да бъде възпитан. Тогава преди всичко е необходимо да събудим страхопочитание, чувство на преклонение, като се държим с детето така, че наистина да събудим такова уважение, като му покажем: Ние можем да преодоляваме трудностите, които то самото не е успяло да преодолее; страхопочитанието, уважението към това, което възпитателят може да постигне, към това, което той може да преодолее въпреки обективните трудности. Това е най-ефикасното средство: уважението пред уменията на възпитателя; ето пътят, по който човек може да се справи най-добре с възпитанието на холеричното дете.

Също така сложно е и поведението спрямо меланхоличното дете. Какво трябва да направим, когато сме обезпокоени от заплашващата едностранчивост на меланхоличния темперамент на детето, когато не можем да му внушим това, което то не притежава? Трябва да разчитаме на това, че то има в себе си силата тъкмо да обича пречките, да държи на съпротивата. Ако искаме да вкараме в правия път тази особеност на темперамента му, трябва да пренасочим тази сила от вътрешното към външното. Тук е особено важно човек да не разчита на това, че може с благи думи да накара детето да се откаже от своята печал и болка или да го отучи от тях; защото то има предразположение точно към това, към тази затвореност, понеже физическият инструмент на

неговото тяло му създава известни затруднения. Ние трябва да разчитаме главно на това, което имаме; трябва да се грижим за това, което е налице. За възпитателя на меланхоличното дете ще бъде особено необходимо да му покаже, че има мъка на моя свят. Ако искаме да подходим към това дете като възпитатели, то трябва и тук да открием точката, от която да изходим. Меланхоличното дете е предразположено към болката; то има предразположение към болката, към неудоволствието; те са заседнали в душата, тях не можем да изкореним, но можем да ги пренасочим.

И тук има едно средство: да показваме на меланхоличното дете преди всичко, как един човек може да страда. Нека го оставим да изпита тъкмо във външния свят оправдана болка, оправдана мъка, за да разбере, че има неща, заради които то може да изпита болка. Ето за това става дума. Ако искате да го зарадвате, накарайте го да се прибере в собствената си угнетеност. Само не бива да се мисли, че човек трябва да забавлява детето, да се опитва да го развеселява. Човек не бива да го развлича; така само ще затвърдите неговото униение, болката в душата. Ако го тласкате натам, където може да намери удоволствие, то ще става все по-затворено и по-затворено. Изобщо добре е, когато човек се опита да лекува младия меланхолик не като го обгражда с ведре компания, ами като го остави да изпита оправдана болка. Пренасочете детето като му покажете, че в света има страдание. То трябва да види, че в живота има неща, които могат да накарат човек да изпита болка. Макар

и да не бива да се прекалява, всичко зависи все пак от това да бъде предизвикана болка от външните неща, която да го отклони от вътрешната.

Не е лесно да се направлява меланхоличното дете. Но тук отново има едно магическо средство. Както при сангвиничното дете магическите слова са любовта към една личност, при холеричното почитта и уважението към способностите на възпитателя, то при меланхоличното дете това, от което зависи всичко, е възпитателите да бъдат личности, които в живота са преминали през известни изпитания, които действат и говорят, изхождайки от своя наситен с изпитания живот. Детето трябва да усеща, че възпитателят наистина е познал болката. Накарайте детето да разпознае във всички неизброими неща от живота личните житейски грами. Най-щастлив е меланхоликът, който може да израстне близо до човек, който е излязал мъдър от тежките преживявания; тогава една душа въздейства на друга по най-успешен начин. Когато до меланхоличното дете стои човек, който, противно на основаващото се в душата на детето влечение към скръбта, може да говори напълно основателно за болки и страдания, които му е причинил външният свят, тогава меланхоличното дете се окуражава от това споделяне на изживяното, от това съпреживяване на оправданата болка. Един човек, който може да накара другите да почувстват и усетят в разказа му, че е бил подложен на изпитания от съдбата, такъв човек е благодат за меланхоличното дете.

Всяко нещо, с което обграждаме детето, трябва

ва да бъде съобразено с неговите наклонности. Ето защо е полезно, ако пред това дете - колкото и странно да звучи - издигаме действителни препятствия, пречки, така че то да може да изпита оправдана мъка за определени неща. Най-доброто възпитание за едно такова дете е, когато влечението към вътрешната печал, тъга, се пренасочи така, че това, което е налице като предразположение, може да се разгърне с помощта на външните препятствия и пречки. Тогава детето, душата на детето, ще влезе в други релси.

При самовъзпитанието може да използваме същия метод; винаги трябва да оставяме нашите налични предразположения и сили да се проявят, и не бива да ги потискаме изкуствено. Ако например холеричният темперамент се изразява толкова силно в нас, че започва да ни пречи, тогава трябва да оставим тази намираща се в нас сила да се прояви на воля, като търсим такива неща, в които в известно отношение да пречупим нашата сила, които не водят нашите сили наникъде, и то в такива неща, които са незначителни, маловажни. Ако пък сме меланхолици, ще направим добре, ако открием външно оправдани болки и мъки в живота, за да имаме възможност да изживеем нашата меланхолия във външния свят; тогава ще постигнем нужния баланс.

Да преминем към флегматичния темперамент. При едно флегматично дете ще ни бъде наистина трудно, ако, като възпитатели, сме задължени да се държим с детето по подобаващия начин. Трудно е да се постигне влияние върху флегматика. Но има

едно средство, с което се върви по заобиколен път. В този случай отново най-погрешното нещо би било, ако се опитаме да разтърсим скрития уютно в себе си човек, ако смятаме, че можем пряко да му втълпим, насадим някакви интереси. Отново трябва да разчитаме на това, което той притежава.

Има нещо, за което флегматика винаги ще се захване, особено флегматичното дете. Ако възпитаваме мъдро, ако обградим детето с това, от което то се нуждае, ще можем да постигнем много. За флегматичното дете е необходимо да общува интензивно с други деца. Ако за децата изобщо е добре да имат приятели в игрите, това е особено важно за флегматика. За него са нужни приятели в игрите, които да имат най-разнообразни интереси. Няма нещо у флегматичното дете, за което човек може да се захване. Да бъде заинтригувано от предмети и събития не е никак лесно. Затова едно такова дете трябва да общува със свои връстници. То може да бъде възпитано чрез съпреживяването на интересите, и то на възможно повече интереси от страна на други личности. Ако то се отнася равнодушно към това, което го заобикаля, неговият интерес може да бъде събуден, като върху него въздействат интересите на неговите приятели. Само чрез това своеобразно сугестивно действие, чрез интересите на другите, е възможно да се разпали интересът му. Да се събуди собствения интерес чрез косвеното преживяване на интереса на другите, чрез съпреживяването на интереса на неговите приятели, това е ключът към възпитанието на флегматика, както съпричастиято, съпреживя-

ването на човешката съдба в лицето на другия е средството при меланхолика. Още веднъж: Да бъде разпален чрез интереса на другите, това е ефикасното възпитателно средство за флегматика. Както сангвиникът трябва да изпитва привързаност към една личност, така флегматикът трябва да го свързва приятелство с възможно по-голям брой негови връстници. Това е единственият път, по който гремещата в него сила може да бъде разпалена. Не нещата като такива въздействат на флегматика. Чрез един предмет от кръга задължения в училището или в къщи няма да заинтригувате малкия флегматик, но можете да постигнете това по обиколния път на интересите на други души на същата възраст. Когато по този начин нещата се отразяват в други хора, тези интереси се отразяват в и душата на флегматичното дете.

После трябва да се погрижим специално за това, да го обграждаме с предмети, да оставяме в негова близост да се разиграват събития, при които флегмата е на мястото си. Флегмата трябва да бъде насочена към подходящите обекти, спрямо които човек с право може да бъде флегматичен. По този начин понякога с флегматичното дете може да бъде постигнат превъзходен успех. Но и в по-късни години човек може да вземе по този начин възпитането си в свои ръце, когато забележи, че флегмата се стреми да се прояви по едностранчив начин, а именно като се опита да наблюдава хора и техните интереси. Но едно нещо човек може също, докато изобщо е в състояние да прояви ум и разум, и то е да потърси обекти, събития, които са свършено

безинтересни, спрямо които е оправдано човек да бъде флегматичен.

Отново видяхме, че в основаващия се на Духовната Наука възпитателен метод разчитаме на това, което човек притежава, а не на неща, които той няма.

Така можем с право да кажем, че за сангвиника е най-добре, когато пораства в силни ръце, когато един човек може да му покаже отвън такива страни от характера си, с помощта на които то може да развие любов към тази личност. Любовта към някоя личност е най-доброто за сангвиника. Не просто любов, а уважение и почит към онова, което една личност може да постигне, е най-доброто за холерика. Един меланхолик трябва да се смята за щастлив, ако може да расте под крилото на човек, който е имал горчива съдба. В съответната дистанция, която се получава от новия ъгъл на наблюдение, от възникващото състрадание към авторитета, в съчувстването на мъката и на действително жестока съдба, се крие онова, от което меланхоликът се нуждае. Той израства добре, когато може да се отгаде не толкова на привързаност към една личност, не толкова на уважение и почит към постиженията на една личност, а на съчувствие към мъката и основателната болка в нечия съдба. Флегматикът е човек, на който най-лесно може да се повлияе, като му си внуши склонност към интересите на други личности, когато може да бъде запален от интересите на други хора.

Сангвиникът трябва да бъде възпитан в любов

и привързаност към една личност.

Холерикът трябва да бъде възпитан в уважение и почит към постиженията на личността.

Меланхоликът трябва да бъде възпитан в състрадание към чуждата съдба.

Флегматикът трябва да бъде убеден в предимството да споделя интересите на другите.

При тези принципи на възпитание, виждаме как Духовната Наука се намесва в практическите въпроси на живота, там, където става дума за интимните страни на живота, и тъкмо чрез тези интимни страни на живота Духовната Наука доказва своята практичност, своята забележителна практическа страна. Безкрайно ценни житейски умения би могъл да придобие човек, когато усвои тези реалистични познания на Духовната Наука. Когато става дума за това да се справим с живота, трябва да дочуем тайните, които самият живот ни нашепва, а те се намират отвъд сетивното. Само истинската Духовна Наука е в състояние да изясни неща като човешките темпераменти, и така да ни доведе до убеждението, че трябва да използваме Духовната Наука по такъв начин, че тя да служи за благо и истинския напредък на живота, на живота, когато е млад и на живота, когато е по-стар.

Човек може да вземе в свои ръце и собствено-

то си възпитание. Понеже, когато става въпрос за това да се заемем със собственото си възпитание, темпераментите могат също да ни бъдат от особена полза. С разсъдъка си забелязваме: нашата сангвиничност започва да ни играе всякакви номера и заплашва да се изроди в един непостоянен начин на живот, нашето внимание прелита от обект на обект. На това човек може да се противопостави, ако поеме по правилния път. Сангвиникът стига до целта не като си каже: Имаш сангвиничен темперамент, трябва да се отучиш от него. Разумът, пряко приложен в тази област, е често само пречка. Непряко обаче той е способен на много. Разумът тук е възможно най-слабата душевна сила. При по-мощни душевни сили, каквито са темпераментите, разумът не може да постигне много; той може да действа само индиректно. Когато човек твърде често си набива в съзнанието: Поне веднъж се спри на едно нещо - тогава неговият сангвиничен темперамент ще му играе все по-лоши и по-лоши номера. Той може да разчита само на една сила, която притежава. Заг разума трябва да стоят други сили. Може ли сангвиникът да разчита на нещо друго освен на сангвиничния си темперамент? Също и при самовъзпитанието е важно човек да се опитва да прави това, което разумът непосредствено би могъл да постигне. Човек трябва да разчита на своята сангвиничност; самонапомнанията не дават никакъв плод. Всичко зависи от това, сангвиничността да се прояви на подходящото място. Човек трябва да опита да не проявява интерес към определени неща, към кои-

то изпитва интерес. Ние можем да си доставим чрез разума преживявания, спрямо които краткотрайният интерес на сангвиника е оправдан. Нека той се опита да се поставя изкуствено в такива положения, да привлича по пътя си възможно повече неща, които не го интересуват. Когато създадем такива условия, макар и отнасящи се за дребни неща, при които краткотрайният интерес е съвсем подходящ, ще бъде постигнат необходимият ефект. Тогава човек ще забележи, ако го прави достатъчно дълго време, че този темперамент развива силата да се променя.

Така и холерикът може сам да се лекува по един специален начин, ако гледаме духовнонаучно на нещата. При холеричния темперамент, в този случай е добре да се изберат такива обекти, да се създадат чрез разума такива условия, при които яростта не помага, когато с нашата ярост просто ставаме смешни. Следователно, когато холерикът забележи, че неговата бушуваща душа иска да се прояви, той трябва да опита да си намери по възможност неща, чието преодоляване не изисква много сила; той трябва да се опита да привлича лесно преодолими външни обстоятелства и трябва да винаги да се опитва да излее силата си максимално върху незначителни събития и факти. Когато открие нещо незначително, което не му оказва никаква съпротива, той отново ще насочи своя егностранчив холеричен темперамент във върната посока.

Ако човек забележи, че неговата меланхолия може да прерастне в егностранчивост, трябва да опита направо да си създаде основателни външни

препятствия и да иска да прозре тези основателни външни препятствия в тяхната цялост, така че да отклони болката и склонността към външните обекти. Това може да направи разумът. Меланхоличният темперамент не трябва, следователно, да отбягва болките и мъките в живота, а тъкмо да ги намира, да ги съпреживява, за да бъде отклонена болката му към подходящите обекти и събития.

Ако сме флегматици, които нямат интереси, е добре да се занимаваме възможно най-много с напълно безинтересни обекти, да се обградим с толкова много източници на скука, че да се отегчаваме до гъното на душата си. Тогава ще се излекуваме из основи от нашата флегма, ще отвикнем напълно от нея. Флегматикът, следователно, постъпва добре, когато си внуши с разума, че трябва да прояви интерес към нещо, че трябва да открие обекти, към които с пълно право не би проявил интерес. Той трябва да си потърси занимания, при които флегмата е основателна, в които той може да даде воля на флегмата си. По този начин той преодолява своята флегма, дори когато тя заплашва да се изроди в егзотичност.

Така човек разчита на това, което е налице, а не на това, което изобщо не съществува. Хората обаче, които се наричат реалисти, вярват например, че най-доброто за един меланхолик е точно обратното на това, което му е необходимо. Който обаче мисли наистина реалистично, се опира на това, което вече е налице в него.

С други думи виждате, че Духовната Наука не

само не ни отклонява от реалността и от истинския живот, а на всяка крачка осветява пътя ни към истината и ни напътства навсякъде в живота да се съобразяваме с действителността. Защото странните хора са тъкмо онези, които смятат, че трябва да се придържат към външната сетивна илюзия. Ние трябва да потърсим по-дълбоки основания, ако искаме да проникнем в тази действителност и ще можем да постигнем разбиране за многообразието на живота само когато се отгадем на подобни наблюдения.

Нашият практичен усет ще става все по-индивидуален, ако не сме принудени да прибегваме до общовалидната рецепта: Да, ти не трябва да прогонваш лекомислието с помощта на сериозността! - а когато разберем кои са качества у човека, които трябва да се пробудят. Следователно, ако човекът е най-голямата загадка на живота и ако гържим тази загадка да ни се разкрие, нека да се обърнем към Духовната Наука, която единствено може да я разреши. Не само човекът изобщо е загадка за нас, но и всеки отделен човек, който застане пред нас в живота, всяка нова индивидуалност ни задава нова загадка, в която също няма да можем да проникнем, ако размишляваме с нашия разум. Трябва да се спрем на индивидуалността. И тогава Духовната Наука ще започне да действа от нашата най-дълбока същностна сърцевина, тогава ще можем да направим Духовната Наука най-великия житейски импулс. Докато остава само теория, в нея няма нищо ценно. Тя трябва да бъде прилагана в човешкия живот. Пътят към тази цел е възмо-

жен, но дълго. Той се осветява от нас, само ако го превърнем в реалност. Тогава нашите възгледи се преобръщат и ние го забелязваме; познанията се преобразяват. Предразсъдък е да се смята, че познанията могат да останат абстрактни; едва когато навлязат в духовното, те изпълват цялата ни дейност и тогава целият живот се изпълва от тях. Тогава посрещаме живота с познанието за индивидуалността, стигащо до чувството и усета, и изразяващо се в голямото уважение и почит към нея. Шаблоните могат лесно да бъдат разпознати. Обяснимо е желанието да се управлява живота, като се вкарва в шаблони, но той не се оставя да бъде третиран като шаблон. Нужно е само едно истинско познание и то се превръща в чувство, което човек трябва да изпитва към индивидуалността на човека, към индивидуалността в целия живот. Тогава нашето съзнателно духовно познание, така да се каже, ще се влее в нашето чувство така, че ще можем да оценим в пълна степен загадката, която представлява всеки отделен човек.

Как да разрешим загадката, която ни загадва отделния човек? Ще я решим, когато подходим към този човек така, че между него и нас възникне хармония. Когато се изпълним по този начин с житейска мъдрост, ще ни се открие най-голямата житейска загадка, която представлява отделният човек. Тя може да бъде разрешена не като си служим със сковани и абстрактни представи и понятия. Всеобщата човешка загадка може да бъде разрешена в образи. Тази отделна загадка обаче не може да се реши чрез абстрактни представи и понятия, а

като подходим към всеки отделен човек така, че да се отнесем към него с непосредствено разбиране.

Това обаче човек може да направи само ако знае, какво се крие в лоното на душата. Духовната Наука бавно и постепенно се излива в цялата ни душа, като прави душата възприемчива не само за общите зависимости, но и за по-фините подробности. За Духовната Наука е закон, когато една душа се изправи пред другите и иска да бъде обичана, към нея да се отнасят с любов. Ако пък иска нещо друго, то също ще и бъде дадено. Така чрез подобна житейска мъдрост ние създаваме истинските социални основи. А това означава във всеки момент да се разрешава една загадка. Не чрез проповед, предупреждения, нравоучения действа Антропософията, а чрез създаването на една социална основа, с помощта на която човек може да познае човека.

Ето защо Духовната Наука представлява основата на живота. А цветът и плодът на един такъв живот, вдъхновяван от Духовната Наука, е любовта. Затова Духовната Наука може да каже, че основава нещо, което съставлява почвата за най-прекрасната цел на човечешкото предопределение: истинската, неподправена човешка любов. В нашето състрадание, в нашата любов, в начина, по който се отнасяме към отделния човек, в нашето поведение, трябва да познаем изкуството да живеем чрез Духовната Наука. Ако оставим в чувството и усета да се вляят живот и любов, човешкият живот би станал един красив израз на плодовете на Духовната Наука.

Ние ще се научим да познаваме отделния човек във всяко отношение, ако го опознаем от духовнонаучно гледище. Ще се научим да го познаваме, когато още е дете; ще се научим постепенно да уважаваме и ценим своеобразното, загадъчното в индивидуалността на детето и как да се отнасяме към тази индивидуалност в живота, защото Духовната Наука не ни дава просто общи мисловни указания, така да се каже, а ни показва как в нашето поведение към човека да решим загадките, които стоят за решаване: Да обичаме човека така, както бихме го обичали, ако не просто го опознаем с разума си, а му позволим напълно да ни въздейства, ако позволим нашите духовнонаучни познания да окрилят нашите чувства, нашата любов. Ето тази е първопричината, която може да създаде истинската, плодотворна, неподправена човешка любов. Тази е основата, която ни помага да съзрем, къде трябва да търсим най-дълбоката същностна сърцевина на всеки отделен човек. И когато се изпълним с познание за Духа, нашият социален живот ще протича така, че всеки отделен човек ще се научи да открива и регулира своето поведение към човека, като с всеки се държи с уважение, почит и проникновение към загадката човек. Само онзи, който поначало живее в абстракции, може да говори с кухи понятия; който обаче се стреми към истинско познание, ще го постигне и ще открие пътя към другия човек; той ще открие решението на загадката за другия човек в собственото си поведение, в собственото си държане.

Така ще разрешим индивидуалната загадка,

загадката за това, как да се държим ние самите с другите. Ние ще открием същността сърцевина на другия само с помощта на един житейски мироглед, който идва от Духа. Духовната Наука трябва да бъде житейска практика, духовен жизнен фактор, изцяло практика, изцяло живот, а не суха теория.

Това са познания, които могат да действат върху всяка фибра на човека, които могат да владеят всяко отделно действие в живота. Едва така Духовната наука - и това може да се види добре в разглеждането на интимните качества на човека, каквито са темпераментите - става истинско житейско изкуство. По този начин се разпалва най-прекрасното между хората, а именно, когато гледаме човека в лицето и не само проникваме в загадката, но и се научаваме да обичаме: когато позволим на любовта да потече от една индивидуалност към друга индивидуалност. От теоретични доказателства Духовната Наука не се нуждае; нейните доказателства привежда самия живот. Духовният човек знае, че за всяко нещо може да се приведат аргументи “за” или “против”, че на всяко нещо може да се възрази. Истинските доказателства са тези, които животът носи, а животът на всяка крачка ни показва истината, за това което мислим, когато разглеждаме човека от позициите на духовнонаучното познание; защото истината се състои в едно хармонично, пламтящо от живот и проникващо до най-съкровени тайни на живота познание.

Съвременният живот поставя различни въпроси за това, какво човек е наследил от предците си. Ето защо назряват толкова много “въпроси на съвремието” и “изисквания на времето”. От колко много въпроси гъмжи гнес светът: социалният въпрос, въпросът за жените, въпроси за възпитанието и училището, правни въпроси, въпроси на здравеопазването и т.н. и т.н. Човек се опитва да се справи с тях по най-разнообразни начини. Броят на тези, които изникват с една или друга рецепта за да “решат” този или онзи въпрос, или поне да допринесат за неговото решаване е неумоверно голям. При това се появяват всички възможни нюанси на човешката нагласа: Революционният радикализъм, умереното настроение, което, запазвайки старото, се опитва да развие новото върху него, и консерватизмът, който веднага изпада в раздразнение, щом бъдат засегнати старите уредби и традиции. И успоредно с тези основни настроения се явяват и всевъзможни междинни степени.

Който е в състояние да хвърли по-задълбочен поглед върху живота, няма да може да се защити чрез едно единствено чувство от всички тези явления. Същността е в това, че нашето време на изисквания, поставяни на човека, предлага крайно недостатъчни средства. Мнозина искат да реформират живота, без всъщност да познават неговата природа. Който иска да прави предложения, какво трябва да става за в бъдеще, не бива да се задоволява с това, да опознава живота само на повърхността му, а трябва да го изследва в неговата дълбочина.

Целият живот е като едно растение, което съдържа не само това, което разкрива пред очите, а но-

си и едно бъдещо състояние в скритите си дълбини. Който има едно растение пред себе си, което тепърва ще покарва листа, той добре знае, че на стеблото, на което поникват листа, ще се появят и цветове, и плодове. Но как някой би могъл да каже, как ще изглеждат тези органи, ако изследва само това, което понастоящем се разкрива пред очите. Само този, който се е запознал със *същността* на растението, може да направи това.

Така и целият човешки живот съдържа в себе си основите на бъдещето. За да може да се каже нещо за това бъдеще обаче, би трябвало да се проникне в скритата природа на човека. Нашето съвремие не проявява особено голяма склонност към това. То се занимава с всичко, което е на повърхността и си мисли, че ще изпадне в несигурност, ако се наложи да пристъпи към това, което се изплъзва на повърхностното наблюдение. При растението нещата са значително по-прости. Човек знае, че подобни нему дават толкова и толкова често цветове и плодове. Човешкият живот обаче е неповторим и цветовете, които трябва да даде, досега не са съществували. Въпреки това те са налични като заложба, също както и цветовете на едно понастоящем даващо листа растение.

Има една възможност да се каже нещо за това бъдеще - ако се проникне под повърхността на човешката природа до нейната същност. Различните реформаторски идеи на настоящето биха могли да станат наистина плодотворни и практични едва тогава, когато бъдат извлечени от едно такова дълбоко изследване на човешкия живот.

Задачата, да се даде едно обхващащо същността

на човешкия живот светоусещане, би трябвало да има за основа Духовната Наука. За това, което днес многократно е наричано така, и дали е оправдано да се издига подобно схващане, не става дума. Отнася се много повече за същността на тази Духовна Наука и за това, какво *може* да бъде тя според тази същност. Тя не би трябвало да бъде само сива теория, която единствено удовлетворява любопитството към познанието, също не и средство за някои хора, които от *самолюбие* биха искали да имат по-висока степен на развитие. Тя *може* да бъде истинската помощ в решаването на най-важните задачи на съвременното човечество в развитието му към неговото благополучие.

Тя, разбира се, трябва да има предвид, че ще изпита оспорване и съмнения след като си е избрала именно такава мисия. Радикали и умерени, както и консерватори във всички области на живота ще проявяват към нея силно съмнение, тъй като тя няма да може да угоди на нито една групировка, понеже постулатите ѝ лежат извън всякакви догматични учения.

Тези постулати се коренят единствено и само в истинското познание за живота. Който опознае живота, ще може да си поставя задачи, които взема от самия живот, и няма да съставя предварително нарочни програми, тъй като знае, че в бъдеще ще властвуват същите основни закони на живота, които важат и в настоящето. Духовното изследване по необходимост ще се занимава със зачитането на съществуващото. Но тя знае също, че всяко раждане включва растеж и развитие. Затова тя счита, че в съвременното състояние се съдържат и кълновете на промяната, на

развитието. Тя *не изнамира* програми, а ги извежда от съществуващата действителност. Но това, което извежда, в известен смисъл също е програма, защото носи в себе си природата на промяната.

Именно затова изследването на човешката същност от гледна точка на Духовната Наука трябва да предлага най-плодотворните и практични средства за решаването на най-важните жизнени въпроси на съвременieto.

За такъв въпрос трябва да се признае *възпитанието*. Тук не трябва да се поставят изисквания и се съставят програми, а просто да се опише *детската природа*. За гледните точки на развиващият се човек трябва да се изхожда от същността на *развиващия се* човек. Ако трябва да се опознае тази същност, необходимо е да се изходи от наблюденията върху *скритата природа* на човека.

Това, което научаваме за човека чрез сетивата, и което материалистическото схващане смята за единственото в човешката същност, е само една част, една брънка от човешката природа и според изследванията на Духовната Наука, то е именно *физическото тяло*. То е подчинено на същите закони на физическия свят, състои се от същите вещества и сили, както и целия останал, така наречен, нежив свят. Затова Духовната Наука смята, че физическото тяло на човека е присъщо и на целия минерален свят. То смесва, свързва, образува и разлага веществата по същите закони, по които те действуват в минералния свят.

Извън това физическо тяло теософията признава още една втора съставна част на човека: жизненото или етерно тяло. Нека физикът не се шокира от озна-

чението “етерно тяло”. “Етер” тук означава нещо различно от хипотетичния етер във физиката. Терминът се взема само за целите на следващите описания.

Преди известно време беше смятано за едно във висша степен ненаучно начинание да се говори за подобно “етерно тяло”. Но в края на 18. и първата половина на 19. век това вече не беше “ненаучно”. Установено бе, че веществата и силите, действащи в един минерал, не могат от само себе си да метаморфозират в един жив организъм. Последният трябва да притежава особена “сила”, която бе означена като “жизнена сила”. Допуснато беше, че в едно растение, в животното и в човешкото тяло действа подобна сила, която възбужда жизнените явления, както магнетичната сила предизвиква привличането. По-късно материализмът отхвърли подобна представа. Официалната наука прие, че живият организъм се изгражда по същия начин, както и т.нар. неосушевен предмет, че в организма не властвуват други сили, освен присъщите и на минерала; само че тук те действуват по-комплицирано, като изграждат едно сложно образуване. В днешно време само най-закостенелите материалисти се придържат към това непризнаване на “жизнената сила”. Много от естествениците се убедиха, че все пак трябва да се приеме подобна жизнена сила.

По този начин съвременната наука се приближава в известен смисъл до Духовната Наука по отношение на формулировката за етерното тяло. Въпреки това, между двете има значителна разлика. Съвременната наука изхожда от фактите на сетивното възприятие чрез интелектуално обмисляне за приемането на такъв вид жизнена сила. Това обаче не е пътят на

правилното изследване, от което изхожда Духовната Наука, и от чиито резултати последната прави своите разкрития.

На разликата по тази точка между Духовната Наука и общоприетата съвременна наука не се обръща обаче особено внимание. Съвременната наука разглежда сетивния опит като основа на всяко познание, а което не може да бъде изградено върху тази основа, се счита за непознаваемо. Изводите и заключенията си тя прави на базата на информацията от сетивата. Това, което е извън тях, тя отрича и твърди, че лежи извън границите на човешкото познание. За Антропософията, или Духовната Наука, подобно схващане прилича на схващането на слепец, който признава само това, което може да бъде докоснато, а изказванията на зрящите отхвърля като невъзможни за човешкото познание. Според Духовната Наука човек е способен да се усъвършенствува и да покори нови светове чрез развитие на нови възприемателни органи. Както цветовете и светлината не могат да се възприемат от слепия, *само* защото той няма сетива за тях, така и световите, които обграждат човек, могат да бъдат открити, ако той развие необходимите органи за тях. Както слепецът вижда един нов свят, ако бъде опериран, така и човек, чрез развитието на по-висши органи може да опознае съвсем различни светове от тези, които обикновените сетива му представят. Дали ще бъде опериран един физически спял човек или не, зависи от естеството на органите. Онези по-висши органи обаче, чрез които човек може да проникне в по-висши светове, се намират в зародишно състояние у всеки човек. Всеки, кой-

то има търпение, издръжливост и енергия, може да ги развие като приложи върху себе си онези методи, описани в моята книга “Как се постигат познания за висшите светове?” Духовната Наука не смята, че човек - поради организацията си - има граници на познанието, а смята, че за него съществуват светове, за които той има възприемателни органи. Тя изследва само средствата, които разширяват границите, съществуващи в гадената епоха.

Така че тя взема отношение към изследването на етерното тяло и всичко свързано с него, което по-голу ще бъде разгледано като по-висша съставна част на човешката природа. Тя признава, че изследването на физическото тяло е достъпно само за физическите сетива, но от нейна гледна точка човек има възможност да проникне и в по-висшите светове. Тя дава указания, как човек може да направи достъпен един свят, в който тези по-висши съставни части на човешката природа се явяват пред наблюдателя по подобен начин, както цветовете и светлината на предметите пред оперирания слепец. За онези, които са развили своите по-висши възприемателни органи, етерното тяло е обект на наблюдение, а не на интелектуална дейност и заключения.

Това етерно или жизнено тяло е общо за човека, растенията и животните. То въздействува върху вътрешните движения на соковете, върху растежа, размножаването и гругите процеси във физическото тяло. То е строител и конструктор на физическото тяло, негов обитател и архитект. Физическото тяло може да се нарече копие или израз на етерното тяло. Относно формата и големината двете тела са сходни

при човека, но не са съвсем еднакви. При животните обаче, и още повече при растенията, етерното тяло значително се отличава от физическото по отношение на форма и размери.

Третата съставна част на човешката природа е т.нар. сетивно или астрално тяло. То е носител на болката и удоволствието, на импулсите, копнежите, страстите и т.н. Всичко това, едно същество, което се състои само от физическо и етерно тяло, не притежава. Всичко назовано би могло да се обобщи с израза: усещане. Растението на притежава усещане. Ако в наше време някои учени изхождат от факта, че някои растения реагират на гразнение с движение или по друг начин и заключават, че растенията имат определена способност за усещане, с това те само показват, че не познават същността на усещането. Не става дума за това, че съответното същество реагира на гразнение, а по-скоро за това, че отражение на гразненето се явява един *вътрешен* процес, какъвто наблюдаваме при болката, удоволствието, желанието и т.н. Ако човек не се пригързва към това схващане, би имал основание да каже, че синият лакмус изпитва усещане от определени субстанции, защото при допир с тях почервява.

Астралното тяло е общо само за човека и животните. То е носител на сетивния живот.

Не бива да се изпада в грешката на определени теософски кръгове, които си представят етерното и астралното тяло като съставени просто от по-фини частици от тези на физическото тяло. Това би означавало да се материализират тези по-висши съставни части на човешката природа. Етерното тяло е

енергийна форма; то се състои от действащи сили, а не от вещества; също и астралното тяло е форма от движещи се в себе си, цветни, светещи образи.

Астралното тяло по форма и големина се различава от физическото тяло. При човека то има формата на удължено яйце, в което са вложени физическото и етерното тяло. То се разширява извън тези две тела като един подвижен светлинен образ.

Човешката природа има и четвърти елемент, който е специфичен само за човека. Той е носител на човешкият Аз. Думичката “Аз” - както е например в немския език - е име, което се различава от всички други имена. Който правилно се замисли за природата на това име, си отваря същевременно и достъп за опознаване на човешката същност. Всяко друго име може да се употреби за съответния предмет от всички хора. Всяка маса може да бъде наречена “маса”, всеки стол - “стол”. При името “Аз” това е невъзможно. То не може да бъде употребено от никого за означаване на някого друго. Всеки може да назове само себе си “Аз”. Никога “Аз” не може да звучи в ухото ми за означение на *мен*. Наричайки себе си Аз, човек се самоназовава. Същество, което може да каже за себе си “Аз” е един микрокосмос. Онези религии, които се опират на Духовната Наука, винаги са признавали това. С “Аз” “Бог”, който на по-низшите същества се открива само външно, чрез проявления в обкръжението, започва да говори в *душата*. Носителят на тук описаната способност е “Азовото тяло”, четвъртата съставна част на човешкото същество.

Това Азово тяло е носител на по-висшата човешка душа. Чрез него човек се превръща във *венец на*

мирозданието. “Азът” на съвременния човек обаче в никакъв случай не е една проста същност. Неговата природа може да се опознае, ако се сравняват хората в различните степени от тяхното развитие. Ако се сравнят напр. необразованият дивак, европейският средностатистически гражданин с един идеалист се вижда, че всички имат способността да се назоват с “Аз”. Азово тяло имат и тримата. Необразованият дивак следва обаче своите страсти и желания почти като животно. Високоразвитият, напротив, се подчинява на някои, а други сам обуздава. Идеалистът доразвива от първоначалните нагони и страсти много по-висши качества. Всичко това произтича от факта, че “Азът” действа върху другите елементи на човешката природа. Дори в това се състои и задачата му - да облагородява и пречиства другите съставни части на човека.

Така при този, който е преодолял състоянието, правещо го зависим от външния свят, по-низшите елементи повече или по-малко са се променили под влияние на Азът. Издигайки се над животните, човешкият “Аз” просветва, но по отношение на по-низшите си съставни части, човек е все още близко до животните. Неговото етерно тяло е само носител на жизнените сили, на растежа и размножаването. Неговото астрално тяло изразява само такива копнежи, желания и страсти, които биват провокирани от външната природа. Чрез произлизащия оттук стремеж на човека към по-висше развитие в неговите бъдещи превъплъщения, неговият Аз формира трите по-низши тела. Така астралното тяло се превръща в носител на пречиствени желания и нежелания, съвършени стре-

межи и копнежи. Етерното или жизнено тяло също се променя. То става носител на навици, на трайните склонности, темперамента и паметта. Човек, чието Аз все още не въздействувал върху жизненото му тяло, няма спомени за своите преживявания. Той изживява всичко така, както природата му налага.

Цялото културно развитие на човека се изразява в подобна работа на Азът върху подчинените три тела. Тази дейност прониква до физическото тяло. Под влияние на Азът се променят физиономията, променят се жестовете и движенията, целият облик на физическото тяло.

Различията могат да се наблюдават във влиянието на различните културни и образователни средства върху отделните съставни части на човешкото същество. Обичайните културни фактори действуват върху астралното тяло; те му внушават друг вид желания, нежелания, импулси и т.н. от първоначално притежаваните от него. Загълбочаването в произведенията на изкуството действува върху етерното тяло. Като възприема чрез изкуството идеята за нещо по-висше и благородно от това, което му предлага сетивното обкръжение, човек преобразува жизненото си тяло. Могъщо средство за пречистване и облагородяване на етерното тяло е религията. Затова религиозните импулси имат велика мисия в развитието на човечеството.

Това, което наричаме съвест, не е нищо друго освен резултат от работата на Азът върху жизненото тяло чрез цяла поредица от въплъщения. Ако човек прозре, че не бива да върши това или онова и това прозрение му направи толкова силно впечатление, че

проникне до етерното му тяло, се ражда съвестта.

Тази дейност на “Азът” върху подчинените три тела е или такава, която е присъща за целия човешки род, или пък може да бъде индивидуално постижение на отделния индивид. Върху първата трансформация, така да се каже, работи целият човешки род; втората трябва да почива върху собствената дейност на Азът. Ако Азът стане толкова силен, че преобразува чрез собствена сила астралното тяло, то това се нарича Духът - Себе /или съответният източен израз: Манас/. Това преобразуване почива в значителна степен върху учението, върху обогатяването на душата с по-висши идеи и схващания.

Може да се достигне обаче и до едно по-висше и по-съкровено въздействие върху собствената същност. Това се случва, когато не само астралното тяло бъде обогатено, но и етерното бъде преструктурирано. Така човек се учи в живота; и когато се обърне от позициите на перспективата назад, може да установи, че е научил много, но не може да говори за една значителна промяна на темперамента и характера, за подобряване или влошаване на паметта. Ученето засяга астралното тяло; последните промени пък се отнасят до етерното или жизнено тяло. Така че не е неточно, ако промените в астралното тяло се сравнят с хода на минутната стрелка, а промените на етерното тяло - със стрелката показваща часовете.

Когато човек пристъпи т.нар. окултно обучение, тогава съзнателно и индивидуално трябва да работи чрез своя Аз, върху промяната на навиците, темперамента, характера, паметта и т.н. Колкото по-интензивно работи върху жизненото тяло, толкова повече

то се преобразява в това, което Антропософията нарича Духът-Живот (според източната мъдрост: “Буди”)

На един по-висш етап се набират сили, чрез които човек може да влияе върху своето физическо тяло /напр. кръвообръщение, пулс и др./ Преобразеното по този начин от физическото тяло се нарича Човекът-Дух, или според източната мъдрост: “Атма”.

Промените, които засягат по-низшите тела в рамките на целия човешки род или поне една част от него, напр. един народ, племе, семейство, носят имената в Антропософията. Преобразеното от Азът астрално тяло се нарича Сетивна Душа (Empfindungsseele), преобразеното етерно тяло се нарича Разсъдъчна Душа (Verstandesseele) и преобразеното физическо тяло - Съзнаваща Душа (Bewusstseinsseele).

Нека обаче не се мисли, че промяната на тези три звена е последователна. Тя протича успоредно и в трите. Дейността на Азът не се забелязва преди част от Съзнаващата Душа да е получила своя облик.

От казаното става ясно, че при човек може да говорим за четири звена на неговата същност: физическо тяло, етерно тяло, астрално тяло и Азово тяло.

На едно по-високо равнище имаме Сетивната Душа, Разсъдъчната Душа и Съзнаващата Душа, а на едно още по-високо равнище - Духът-Себе, Духът-Живот и Човекът-Дух. И като се говори за носителите на човешките качества, то тогава става дума именно за тези четири тела.

Като възпитател, човек трябва да работи върху тези четири тела. И ако иска работата му да е успешна, той трябва да изследва тяхната истинска

природа. В никакъв случай не бива да се мисли, че те се развиват така, че в определен период от живота, напр. при раждането, са на едно ниво. Тяхното развитие се осъществява през различните възрастови периоди по различен начин. И върху познанието на законите на това развитие почиват правилните основи на възпитанието и преподаването.

Преди физическото си раждане, човекът е ограничен от едно чуждо физическо тяло. Самият той не се докосва до физическия външен свят. Негово обкръжение е физическият свят на майката. Само нейното тяло може да въздейства върху развиващия се човек. Физическото раждане се състои в това, че човек се освобождава от майчината обвивка и чрез това обкръжението от физическия свят започва да му въздейства непосредствено. Сетивата се отварят за външния свят, който започва да действа върху човека така, както по-рано е действувал върху него физическия майчин организъм.

Според Духовната Наука сега се ражда физическото тяло, но не и етерното тяло. Както до момента на раждането си, човек е обвит от физическата майчина обвивка, така до времето на смяната на зъбите, т.е. до седмата година, той е ограничен от една етерна и от една астрална обвивка. Едва по време на смяната на зъбите етерната обвивка освобождава етерното тяло. Астралната обвивка остава до настъпване на половата зрялост. В този период астралното тяло се освобождава, както физическото по-рано се освобождаваше при физическото раждане, а етерното - при смяната на зъбите.

Така че Духовната Наука говори за *три раждания*

на човека. До смяната на зъбите, впечатления, които искат да проникнат до етерното тяло, не могат да го достигнат, така както светлината и въздухът на физическия свят не могат да достигнат физическото тяло, намиращо се в майчината утроба.

Преди настъпване на смяната на зъбите, свободното етерно тяло не действа върху човека. Така, както физическото тяло в майчиния организъм, черпи сили, които не са негови собствени и постепенно развива своите собствени сили в защитната обвивка, така е и със силите на растежа до периода на смяната на зъбите. Етерното тяло развива първо собствените си сили в съчетание с унаследените чужди. По време на освобождаването на етерното тяло, физическото вече е самостоятелно. Освобождаващото се етерно тяло развива това, което трябва да предаде на физическото тяло. Краен резултат от тази работа са собствените зъби на детето, които се появяват на мястото на унаследените. Те са най-плътното образуване на физическото тяло и затова се появяват най-късно.

След този период растежът се осигурява от собственото етерно тяло. Самото то се намира все още под влияние на обръщащото го астрално тяло. В момента, в който и астралното тяло се освобождава, етерното тяло завършва един период. Този завършек се изразява в половата зрялост. Размножителните органи стават самостоятелни, защото освободеното астрално тяло вече не действа навътре, а взаимодейства непосредствено с външния свят.

Както върху все още нероденото дете не влияят въздействията на външния свят, така преди смяната на зъбите върху етерното тяло не действуват

силите, които съответствуват на въздействията на физическото обкръжение върху физическото тяло. Върху астралното тяло съответните сили оказват влияние едва от момента на половата зрялост.

Основата на една правилна педагогика не могат да бъдат общи формули като “хармонично развитие на тяло и дух” и подобни, а такава може да бъде изградена само върху едно истинско познание на човешкото съществуване. Не може да се твърди също, че подобни формули са неправилни, но просто те могат да се използват толкова малко, колкото и твърдението, че всички части на една машина би трябвало да бъдат сглобени съразмерно, за да е ефективна работата ѝ. Само този, който не използва общи фрази, а пристъпва към човешкото съществуване с истински знания, може да я използва. Това се отнася и до възпитателното изкуство - необходима е ясна представа за съставните части на човешкото съществуване и за главните подробности от тяхното развитие. Трябва да се знае върху коя част от човешкото съществуване може да се въздействува в определена възраст, и как това въздействие протича съобразно основната задача. Няма съмнение, че едно наистина реалистично възпитателно изкуство, за каквото тук се говори, може да си пробие път само бавно и постепенно. Това се дължи на днешното светоусещане, което още дълго ще възприема фактите на духовния свят като резултат от абнормна фантастика, докато съвсем общи, напълно недействителни фрази ще се възприемат като следствие на реалистично мислене. Затова тук открито трябва да се очертаят насоките на това, което днес се възприема като фантастично от мнозина, и което

един ден ще се счита за нещо самопонятно.

С физическото раждане на физическото тяло, човек се излага на физическото обкръжение от външния свят, докато преди това е бил покрит от защитната майчина обвивка. Както по-рано са му въздействували силите и соковете на майчината обвивка, така сега му въздействуват силите и елементите на външния свят. До смяната на зъбите през седмата година, тялото на човека има задачата да работи върху себе си, и тази задача е много по-сложна от задачите през всички други периоди от живота. Физическите органи трябва да придобият определени форми през този период: техните структурни отношения трябва да приемат определени насоки и тенденции. По-късно се осъществява растежът, но този растеж се осъществява с оглед на формите, развили се в предходния период. Ако са образували правилни форми, развиват се правилни органи и обратно. Това, което човек е пропуснал да направи до седмата година като възпитател, по-късно не може да се навакса. Както природата преди раждането създава правилната среда за физическото тяло на човека, така и възпитателят трябва да се грижи след раждането за правилното физическо обкръжение. То трябва да въздействува върху детето така, че неговите физически органи да придобият правилни форми.

Има две вълшебни гуми, които разкриват, как детето встъпва в контакт с обкръжението си. Те са *подражание* и *пример*. Гръцкият философ Аристотел е нарекъл човека най-подражателното животно. За никаква друга възраст тази сентенция не важи толкова много, колкото за детската до смяната на зъбите.

Детето подражава на всичко, което става в обкръжаващата го действителност, и в подражанието физическите органи придобиват формите, които се запазват. “Физическото обкръжение” трябва да се приема в най-широк смисъл. Към него се отнасят не само осезаемо възприемаемия свят, а и всичко, което се отразява в обкръжението, което може да въздействува върху духовните сили на детето. Тук принадлежат всички морални или неморални, разумни или безразсъдни постъпки, които то може да види.

Не морални формули, нито разумни поучения въздействуват на детето в това отношение, а само онова, което възрастните в неговото обкръжение вършат пред очите му. Поученията не въздействуват формообразуващо върху физическото тяло, а само върху етерното тяло, което до седмата година е обвито от една защитна етерна обвивка, както и физическото тяло до физическото раждане е обвито от физическата майчина обвивка. Това, което преди седмата година трябва да се развие в етерното тяло като представи, навици, памет и т.н., трябва да се развие “от само себе си” по подобен начин, както очите и ушите се развиват в майчината утроба без въздействието на външната светлина. Без съмнение е правилно това, което може да се прочете в една отлична педагогическа книга като “Педагогика” на Жан Паул, че един пътешественик научава повече от своята дойка през първите си години, отколкото по време на всичките си околосветски пътешествия. Но детето не учи чрез поучения, а чрез подражание. Физическите му органи също се формират чрез въздействието на физическото обкръжение. Ако в това обкръжение се внесат правил-

ните цветове и светлинни комбинации, детето развива правилно зрение; в мозъка и кръвообращението се създават правилните физически предпоставки за развитие на правилен морал, ако детето види моралното в своето обкръжение. Ако преди седмата година детето вижда само безразсъдни постъпки, мозъкът му придобива форми, чрез които по-късно то ще бъде предразположено към неразумни действия.

Както мускулите на ръката стават силни, само ако извършват необходимата работа, така и мозъкът и другите органи на човешкото физическо тяло биват насочвани правилно, само ако получават правилните впечатления от обкръжаващата ги среда. Един пример ще покаже най-добре, за какво става дума. Можем да направим на детето кукла като сгънем стара салфетка, от двата края направим краката, от другите два върха - ръцете, от един възел - главата и после нарисуваме очи, нос и уста. Може и да купим една т.нар. "красива кукла" с истински коси и изрисувани

страни, и да я дадем на детето. Не е нужно изобщо да споменаваме тук, че подобна кукла, естествено, е отвратителна и разваля естетическия усет за цял живот. Основният възпитателен въпрос е съвсем друг. Ако детето има пред себе си куклата от сгънатата салфетка, трябва да я допълни във фантазията си. Тази дейност на фантазията влияе изключително формиращо върху мозъка. Той се развива така, както мускулите на ръката се развиват от съответната работа. Ако детето получи “красивата кукла”, мозъкът му остава неангажиран. Той закрънява и изсъхва, вместо да се развива. Ако хората можеха да проникнат в развиващия се чрез формите си мозък така, както това прави Духовната Наука, сигурно щяха да дават на децата си само такива играчки, които са способни да стимулират способността на мозъка за изграждане на образи. Всички играчки, които се състоят само от мъртви математически форми, действат опустошаващо и убийствено върху градивните сили на детето, и обратно, всичко, което стимулира представата за живота, въздействува правилно. В нашето материалистическо време се произвеждат малко добри играчки. Каква полезна играчка например е тази, която чрез две летвички, които се разместват, показва двама ковачи, които обработват с чуковете си даден предмет като се навеждат последователно. Такова нещо може да се купи днес само на село. Много полезни са и онези книги с картинки, чиито фигури могат да се местят с конци отдолу, така че детето само да оживи мъртвата картина. Всичко това създава вътрешна подвижност на органите, а оттук се изгражда и правилната им форма.

Тези неща тук само се засягат, но Антропософията и занаят е призвана подробно да опише вътрешната необходимост на външните факти и тя е в състояние да го направи. Защото тя не е празна абстракция, а сбор от жизнени факти, които чертаят основните линии на действителността.

Тук ще приведем само още няколко примера. По един начин трябва да се отнася човек към едно т.нар. нервно, лесно възбудимо дете и по друг към летаргичното, равнодушно дете, ако става дума за външното им обкръжение. Всичко трябва да се взема под влияние - от цветовете на предметите в стаята, до цветовете на дрехите, с които човек го облича. Ако не се ръководи от Антропософията, човек прави точно обратното на това, което трябва, защото материалистическият възглед в много случаи е точно обратният на правилния. Едно лесно възбудимо дете трябва да бъде обкръжавано от червени или жълточервени цветове, дрехите му също трябва да бъдат такива, докато при едно спокойно дете трябва да се използват сини или синьозелени цветове. Изборът зависи от това, кой цвят се произвежда като противоположен цвят в организма. При червеното например е зелен, при зеленото - оранжевожълт, както човек лесно може да се убеди, ако за известно време гледа една съответно оцветена повърхност и после отпрати поглед към една бяла повърхност. Този противоположен цвят се произвежда от физическите органи на детето и въздейства върху съответните органични структури. Ако детето вижда червен цвят около себе си, произвежда в организма си зеленото му съответствие. А дейността на зеленото действа

успокояващо, съответно органите проявяват за себе си тенденция към успокояване.

За тази възраст е важно да се обърне внимание, че физическото тяло си съставя оценъчна скала, за това, което е полезно. Тук влизат и силните желания. Най-общо може да се каже, че здравето физическо тяло изисква това, което е полезно за него. И доколкото става дума за физическо тяло при подрастващия човек, трябва внимателно да се погледне на това, което здравите копнежи, желания и радости изискват. Радостта и желанието са силите, които тласкат физическите форми на органите към правилно развитие. По този път човек тежко може да презреши като постави детето в неподходящи физически отношения към околната среда. Това може да се случи особено по отношение към хранителните инстинкти. Детето може да бъде прехранено с такива неща, че да загуби здравите си хранителни инстинкти, докато чрез правилно хранене може да ги развие така, че само да си изисква всичко до чашата вода и да отхвърля всичко, което може да му навреди. Духовната Наука може да посочи поединично всички хранителни вещества и вкусови средства, за които тук се говори, ако бъде призвана към изграждане на едно възпитателно изкуство. Тъй като тя е нещо реално в живота, а не само сива теория, каквато може би все още изглежда днес в очите на някои теософи.

Към силите, които влияят гравитно върху физическите органи, се числят и радостта от обкръжението, ведрият лик на преподавателя и преди всичко искрената, непринудена любов. В такава любов, която обгаръща с равномерна топлина, в истинския смисъл на думата

покълват формите на физическите органи.

Ако подражанието на такива образци е възможно в атмосфера на обич, тогава детето плува в свои води. Строго трябва да се погледне на това, в обкръжението на детето да не се случва нищо, на което то не би трябвало да подражава. Не би трябвало да се върши нищо, за което на детето да се казва: “Това не бива да правиш!” Колко много детето се стреми да подражава, може да се убедим, ако наблюдаваме, как имитира буквените знаци дълго преди да ги разбира. Даже е по-добре да се научи да ги пише, а едва по-късно да разбере техния смисъл, тъй като подражанието принадлежи към епохата на развитие на физическото тяло, докато усетът говори на етерното тяло, а върху него може да се влияе едва след смяната на зъбите, когато етерната обвивка отпадне. Особено говорът, като вид подражание, трябва да бъде научен в този период. Слушайки, детето се учи да говори най-добре. Правилата и изкуствените поучения не могат да му влияят в същата степен.

В ранното детство е особено важно възпитателните средства като например детските песни да създават на сетивата впечатление за добър ритъм, като акцентът трябва да се постави не толкова върху *съдържанието*, колкото върху добрата *звучност*. Колкото по-ведро въздействува нещо върху окото и ухото, толкова по-добре. Не трябва да се подценява, каква градивна за органите сила са например танцовите движения под музикален съпровод.

Със смяната на зъбите, етерното тяло смъква външната си етерна обвивка и с това започва времето, в което чрез външно възпитание може да

се въздействува върху етерното тяло. Трябва обаче да сме наясно, до какво се свежда външното влияние върху етерното тяло. Преобразяването и растежът на етерното тяло означава и преобразяване, респ. развитие на желанията, навиците, съвестта, характера, паметта, темперамента. Върху етерното тяло действуват образи, примери, регулирано насочване на фантазията. Както до седмата година трябва да се даде физически образец, на който детето да подражава, така в обкръжението на погроставащия човек, между смяната на зъбите и настъпване на полова зрялост, трябва да се осигури всичко това, към чийто смисъл и стойност той да се насочи. Смысленото съдържание, което сега въздействува чрез образи и сравнения, вече е уместно. Етерното тяло развива силата си чрез умерено насочване на фантазията към това, което може да бъде разгадано чрез живи образи и сравнения, които да бъдат ръководното начало. Не абстрактни понятия въздействуват правилно върху развиващото се етерно тяло, а образи, но не сетивни, а духовни. Поради това е необходимо младият човек да види в своите възпитатели личностите, чрез възприемането на които да бъдат събудени желаните интелектуални и морални сили. Както за първите години от детството *подражание и образец* бяха вълшебните думи за възпитанието, така сега те са *следване и авторитет*. Естественият, непринуден авторитет трябва да представлява непосредствения духовен пример, чрез който младият човек да развие съвест, навици, желания, който да даде правилна насока на темперамента, изобщо да постигне всичко необходимо за правилната ориентация в света. Красивите поетични слова: “и все-

ки да си избере герой, когото с радост да последва на Олимп”, добре подхождат за тази възраст. Уважение и страхопочитание са силите, чрез които етерното тяло расте правилно. И който не е имал възможност в този период да погледне към някого с безгранично уважение, той цял живот ще трябва да плаща за това. Където тази почит липсва, там жизнените сили на етерното тяло закърняват. Можем да си представим следния ефект върху младата душа: На осемгодишно момче често говорят за особено почитана личност. Всичко, което то чува за нея, предизвиква у него свещен трепет. Наближава денят, в който за пръв път ще види уважаваната личност. Трепетно страхопочитание го обхваща, когато отваря вратата, зад която ще се покаже уважаваният човек. Хубавите чувства, които това изживяване носи, принадлежат към незабравимите неща в живота. И щастлив е онзи, който не само в празнични мигове, а постоянно е в състояние да погледне към учителите и възпитателите си като към естествени и неоспорими авторитети.

Към тези живи авторитети, към тези олицетворения на моралната и интелектуална мощ, трябва да се присъединят и духовните авторитети. Големите примери от историята, възпитанието на образцови мъже и жени - точно те трябва да определят съвестта, духовната ориентация, а не абстрактни морални постулати, които едва тогава могат да имат ефект, когато заедно с настъпване на половата зрялост астралното тяло се освобождава от майчината астрална обвивка. Особено часовете по история трябва да бъдат организирани от тази гледна точка. Преди смяната на зъбите, разказите, приказките и т.н.,

които биват поднасяни на детето, носят радост, разнообразие, вегрост. След този период трябва да се вземе под внимание, че образите на живота водят до усърден стремеж към подражание в душата на младия човек. Не бива да се подценява положителната роля на подходящи негативни примери за премахването на лошите навици. Малко помагат заплахи срещу такива лоши навици и привички; ако обаче някой жив образ на съответен лош навик може да въздействува върху младежката фантазия и покаже докъде това влечение реално може да доведе, това средство положително ще допринесе за изкореняване на навика. Всеки път се потвърждава, че не абстрактните представи влияят върху развиващото се етерно тяло, а живите образи, тяхната духовна нагледност. Всичко споменато тук обаче трябва да бъде проведено с голям такт, за да не доведе до обратния ефект. При приказките всичко зависи от начина на разказване. Затова устният разказ не може да се замени направо с четивото.

В периода между смяната на зъбите и половата зрялост, духовно-образните или както бихме могли да кажем, “символните” представи отново влизат в сила, но по съвсем друг начин. Необходимо е младият човек да проумее тайните на природата и законите на живота не чрез сухи понятия, а чрез символи. Сравненията за духовните зависимости трябва да бъдат поднесени по такъв начин, че закономерностите на битието по-скоро да бъдат прозрени и усетени зад сравнението, отколкото да бъдат схванати чрез мисловни понятия. “Всичко преходно е само символ” - тази трябва да бъде ръководна нишка за възпитанието през този период. Безкрайно важно е човек да

усети тайните на битието чрез сравнения и образи, преди те да бъдат представени пред душата му под формата на природни закони.

Ще онагледим това чрез пример. Нека приемем, че трябва да обясним на един млад човек безсмъртието на душата и излизането ѝ от тялото. Трябва да го направим така, че да го сравним напр. с излизането на пеперугата от какавидата. Както пеперугата се издига над какавидата, така и душата прави това след смъртта на тялото. Нито един човек не ще проумее правилно този факт в строги понятия, преди да го е възприел в такава форма. Чрез едно такова сравнение се говори не само на разума, но и на чувството, на възприятието, на цялата душа. Един млад човек минал през тези опитности, се обръща към душата със съвсем други чувства, когато *по-късно* срещне малко или много абстрактни понятия за нея. Дори е лошо за човека, ако не подходи към загадките на битието с образи и чувства. Ето защо е наложително, възпитателят да разполага с образи и сравнения за всички природни закони и мирови тайни.

Тук изключително добре може да се види, колко плодотворно влияе Антропософията върху практическия живот. Ако някой, който прави тези сравнения по материалистически начин, пристъпи към млади хора, по правило не може да им направи особено впечателение. Обикновено такъв човек си измисля сравненията по умствен път. Такива сравнения, с които самият този човек не е свързан, не влияят убедително върху този, за когото са предназначени. Ако на някого се говори образно, влияние оказват не само думите и жестовете; от разказвача към слушателя тръгва

един фин духовен поток. Ако споделящият сам няма топлото вярващо чувство към своето сравнение, то няма да окаже влияние и върху този, към когото е насочено. За да въздействува, човек сам трябва да вярва на сравненията си като на нещо реално. Това е възможно, само ако човек носи убежденията на Духовната Наука и сравненията произтичат от нея. Истинският антропософ прибягва до горното сравнение с излизането на гушата от тялото, по най-естествен начин, защото за него то е истина. За него излизането на переругата от какавидата наистина е най-ниската степен на този процес, който на по-високо стъпало се повтаря по-усъвършенствувано чрез излизането на гушата от тялото. И той самият абсолютно вярва на това. И тази вяра прелива чрез тайни потоци от говорещия към слушащия и влияе убедително. Непосредственият живот прелива от възпитателя към възпитаника и обратно. Но за този живот е необходимо възпитателят да черпи от пълния извор на Духовната Наука, която ще насити гумите му и всичко, което се излъчва от него, с много усет, чувство и топлина. Чудесна перспектива се отваря тогава пред цялата педагогика. Ако бъде оплодена от жизнения извор на Духовната Наука, тя ще получи могъщи жизнени сили. Опипването в тъмното, което е така характерно за тази област, би престанало. Цялото възпитателно изкуство, цялата педагогика са сухи и мъртви, ако не получават винаги свежите сокове от този корен. Духовната Наука притежава подходящи сравнения за всички мирови тайни, чиито образи са сътворени не от човека, а от самите мирови сили. Ето защо Духовната Наука трябва да бъде жизнената

основа на всяко възпитателно изкуство.

Една душевна сила, на която в този период от развитието човек отдава голямо значение, е паметта. Развитието на паметта е свързано с преобразяване на етерното тяло. То се освобождава между смяната на зъбите и половата зрялост и през този период може съзнателно да влияе върху по-нататъшното развитие на паметта. Паметта винаги ще има по-малка сила за съответния човек, отколкото би могла да достигне, ако в този период бъде пропуснато необходимото. Занемареното не може да бъде наваксано по-късно.

Материалистическият начин на мислене в това отношение може да нанесе много вреди. Възникналото от него възпитателно изкуство лесно изпада в предразсъдъци по отношение на придобитото чрез паметта. Той не се уморява да се обърне с цялата острота срещу чистото трениране на паметта и прилага най-хитроумните методи за да не запамети младият човек нещо, което *не разбира*. Материалистическият начин на мислене се отдава много лесно на вярването, че не може да се проникне в нещата освен чрез абстрактни понятия; трудно се стига до прозрението, че другите душевни сили са поне толкова важни, колкото и разумът. Не случайно се твърди, че човек разбира не само с разума, но и със сърцето си. Понятията са само *едно* от средствата за разбиране на този свят. И само за материалистическите възгледи те са единственото възможно средство. Разбира се, има много хора, които няма да повярват, че са материалисти, и които имат все пак опиращото се на разума схващане за единствения вид разбиране. Такива хора смятат себе си за идеалисти или даже близки до спиритуалния

начин за възприемане на света. Но в душата си те се отнасят като истински материалисти към този свят. Защото разумът е само душевен инструмент за разбиране на материалното.

Относно по-дълбоките корени на разбирането трябва да се спомене тук откъс от вече споменатата отлична педагогическа книга на Жан Паул. Изобщо тази книга е добър наглед за възпитанието и заслужава много повече внимание отколкото получава. За възпитателя тя е много по-важна от много от най-признатите съчинения в тази област.

Откъсът, който тук се има предвид гласи: “Не се страхувайте, че ще останете неразбрани - дори при употребата на цели изречения. Изражението ви, акцентът ви и желанието да бъдете разбрани ще осветли половината от казаното, другата половина ще бъде разбрана с времето. За децата, както е и при китайците, половината език се състои в акцента.

Имайте предвид, че те по-рано се научават да разбират езика, отколкото да го говорят, така, както е било по-рано за нас с гръцкия или някой друг чужд език. Разчитайте на това, че времето ще допринесе за разгадаването на смисъла и създаването на логически връзки. Дете на пет години разбира гуми като “напротив”, “всъщност”, “естествено”; опитайте се обаче да обясните, какво означават тези гуми не на детето, а на баща му! Краткият израз “в действителност” крие в себе си един малък философ. След като осемгодишното дете бива разбрано с езика си от тригодишното, защо искате да приравнявате езика си с неговото бръщолевене. Говорете с едногодишното като с двегодишно, с двегодишното като с шестго-

дишно - тъй като разликите в растежа намаляват в обратна пропорционалност по отношение на годините. Нима и гениите не ни говорят столетия напред в своите книги? Нека възпитателят да се замисли, ако изобщо приема, че учителят също трябва да учи, над следното: детето вече носи в себе си половината свят, а именно духовния свят (напр. нравствените и метафизични възгледи), и този свят е вече изучен, и точно поради тази причина механичното овладяване на езика съвсем не ни позволява да се приближим към духовния свят... Радостта и увереността на децата при разговор би трябвало и нас да прави радостни и уверени. Човек може както да ги учи на езика, така и да се учи на език от тях. Смели и при това верни словообразования съм чувал от три-четиригодишни деца, като напр.: “бурадгия”, “бутилкаджия” /за майсторите, които изработват бурета и шишета/, искам да ме назначат за “ядач на сладкиши”, “смехопагнах си” и много други.

Тук става дума за едно човешко разбиране, което предхожда абстрактното мислене, и то в една много по-различна област, макар че и в случая важи това, което Жан Паул казва за езика. Както детето приема структурата на езика в душевния си организъм, без да познава законите на езиковия строеж, така младият човек, за да поддържа паметта си, *трябва* да се учи да запомня неща, които едва по-късно ще усвои под формата на понятия. Дори по-лесно се схващат понятията, след като в този период са възприети чрез паметта, така както правилата на гаден език се учат най-добре, когато езикът е вече овладян. Приказките за “неразбираемата запаметена

материя” не са нищо друго освен материалистически предразсъдък. На младия човек му е нужно да научи например най-необходимите закони на умножението с помощта на няколко примера, за които не е нужна сметачна машина, а много по-подходящи са пръстите и едва тогава той ще запамети колко е 1x1. Ако се подходи така, зачита се природата на развиващия се човек. Презрешение е обаче спрямо нея, ако по това време, в което се развива паметта, се обърне твърде много внимание на разума. Разумът е душевна сила, която се ражда едва с половата зрелост, на която преди това не би трябвало да се влияе отвън. До този момент младият човек трябва чрез паметта си да придобие съкровищата, до които човечеството е стигнало и едва после идва времето, в което чрез понятията да проникне в това, което първо добре е запомнил, т.е., не трябва само да се запомня разбраното, а да се разбират неща, които вече се знаят, така както беше с езика и детето. Това важи и в по-широк диапазон. Първо чисто паметовото придобиване на знания за исторически събития, а после - проумяването на последните чрез понятията. Първо добро запаметяване на географските явления, а после - схващането на взаимовръзките между тях. В известно отношение разбирането чрез понятията трябва да се опира на натрупаните в паметта съкровища. Колкото повече младият човек е запомнил нещо, преди да може да го разбере, толкова по-добре. Не е необходимо да споменавам, че става дума за периода, за който говорим, а не за по-късен. Ако човек учи наваксвайки, това би могло да се окаже обратният на правилния и желан път, макар че и тук нещата зависят от неговата

индивидуална духовна същност. В периода, за който говорим обаче, Духът не бива да се изсушава чрез пресяване с абстрактни понятия.

Представата за чисто сетивно - нагледния учебен час обаче също е материалистическа. Всички нагледи в този период трябва да бъдат одухотворени, т.е. не бива да се задоволяваме само с това, просто да покажем растението, семето, цвета. Всичко трябва да се опира на сравнения, взети от духовния свят. Семето не е само това, което очите възприемат. В него е скрито цялото растение. Че едно такова нещо е повече, отколкото сетивата възприемат, трябва да бъде разбрано чрез сърцето и въображението. Предполагането, че битието има тайни, трябва да бъде *почувствано*. Не може да се възрази, че подобен подход помрачава чистото сетивно възприятие; напротив, чрез оставането при чистото сетивно възприятие се помрачава истината. Тъй като цялата действителност на нещата се състои от Дух и материя, вярното наблюдение трябва не по-малко грижливо да обърне внимание на всички душевни сили, а не само на физическия израз. Ако хората можеха да видят, как всичко в *душата и тялото* запустява чрез едно чисто сетивно преподаване, както това вижда антропософът, те щяха да мислят по друг начин. Каква полза от това, ако на младия човек се покажат всички възможни минерали, растения, животни, физически опити, без тези сетивни възприятия да се свържат с духовните тайни. Ясно е, че материалистично настроеният човек не може да предприеме твърде много с нещата, за които говорим; за антропософите това не е така. За тях е напълно ясно, че практическото

възпитателно изкуство никога не може да поникне от материалистически възгледи. Колкото и да си въобразяват материалистите, че тези възгледи са практични, толкова те са непрактични в реалния живот. По отношение на живата действителност материалистическите възгледи са направо фантастни; спрямо *тях*, говорите на Духовната Наука по необходимост също са *длъжни* да изглеждат като нещо абнормно. Несъмнено, ще трябва да се преодолеят още някои пречки, докато възникналите от живия живот принципи на Духовната Наука се наложат в педагогиката. Но това е естествено. За мнозина нейните истини са все още необичайни. Но ако действително са истина, рано или късно те ще се вляят в културата.

Само чрез ясно съзнание за това, как единичните възпитателни мерки влияят върху младия човек, възпитателят може да намери правилния подход към всеки единичен случай. Затова трябва да се знае, как отделните душевни сили, а именно мислене, чувства и воля, трябва да се третират, за да може тяхното развитие да влияе обратно върху етерното тяло, което в периода между смяната на зъбите и настъпването на половата зрелост може да бъде постигнато чрез външни въздействия.

За развитието на здрава и силна воля е необходимо употребата на споменатите правилни възпитателни методи по време на първите седем години, понеже такава воля има своите опорни точки в напълно развитите форми на физическото тяло. От момента на смяната на зъбите, развиващото се етерно тяло предоставя на физическото тяло онези сили, чрез които то може да изгражда устойчиви и здрави форми.

Това, което най-силно влияе върху етерното тяло, влияе най-силно и върху заздравяването на физическото тяло. Най-силни импулси върху етерното тяло предизвикват усещанията и представите, чрез които човек преживява своите схващания за първопричините на Вселената, т.е. чрез религиозните схващания. Никога волята, а с това и характерът на един човек, няма да се развият правилно, ако той не преживее дълбоки религиозни импулси през този жизнен период. В цялостната волева организация на човека се отразява начина, по който той намира своето място в Космоса. Ако човек не се чувства здраво свързан с божествено-духовния свят, неговите воля и характер остават несигурни и разединени.

Чувственият свят се развива по правилен начин с помощта на описаните сравнения и символи, особено с помощта на всичко онова, което историята и други източници са запазили за образите на известни личности. Съответното задълбочаване в тайните и красотите на природата също е важно за изграждането на чувствения свят. И тук особено внимание трябва да се обърне на грижата за развиване на естетическото чувство и пробуждането на художествения усет. Музикалното изживяване гоня на етерното тяло онзи ритъм, който способствува за схващане на скрития ритъм на всички неща. Много би се отнело от живота на младия човек, който в този период не получи развитие на музикалния си усет. Особено ако този усет у него изцяло липсва, ще му убегнат някои важни страни от битието. Не бива да се пренебрегват обаче и другите изкуства. Събуждането на сетивата за архитектурониката на стилистичните форми, за

пластичните фигури, за линията и щриха, за хармонията на цветовете - нищо от това не бива да липсва в учебния план на възпитателя. Колкото и скромни да са усилията в тази насока, не бива да се поддаваме на възражението, че те са излишни. Радост от живота, любов към битието, сила за работа, всичко това израства от грижата за усета към естетичното и художественото. И отношението от човек към човек бива облагородено чрез този усет. Моралното чувство, което също бива развито в този период чрез примери от живота, чрез образцови авторитети, се развива сигурно, ако чрез чувството за красиво, доброто бъде възприето като красиво, а лошото като грозно.

Мисленето в своята същностна форма като вътрешен живот, изразен чрез отвлечени понятия, трябва да отстъпи на заден план в периода, за който сега говорим. То трябва да се развие неповлияно, равномерно и самостоятелно, докато душата възприема сравненията и образите за живота и природните тайни опосредствувано. Така, заедно с другите душевни процеси, мисленето също трябва да се обогати между седмата година и половата зрелост. Способността за анализиране трябва да узрее, за да може после, след половата зрелост, човек да е способен да развива собствено мнение за явленията на живота и познанието. Колкото по-малко се влияе преди това върху развитието на аналитичната способност, колкото по-успешно се способствува за развитието на другите душевни сили, толкова по-добре е за цялостния по-нататъшен живот на съответната личност.

Антропософията осигурява правилните предпоставки не само за духовната, но и за физическата

страна на възпитанието. Нека и тук дадем един подходящ пример с младежките игри и спорта. Както през първите години на детството обкръжението на детето трябва да бъде пропито от любов и радост, така и нарастващото етерно тяло трябва да има в себе си чрез физически упражнения живото усещане за своя растеж и непосредственото изживяване за своите нарастващи сили. Тези упражнения трябва да бъдат така организирани, че при всяко движение, при всяка крачка младият човек да усеща: “Ето, сега аз усещам в себе си растящата сила”. И това чувство трябва да се поддържа като една трайна вътрешна радост, като един вътрешен комфорт. За да бъдат проведени такива физически упражнения е необходимо повече от едно рационално знание за анатомичния и физически строеж на човешкото тяло. Тук е нужно и вътрешно, интуитивно и чувствено познание за взаимодействието между този вътрешен комфорт от една страна и движенията на човешкото тяло от друга. Организаторът на подобни упражнения трябва да може да усеща в самия себе си как определено положение на крайниците или тяхно движение поражда радостното чувство за сила, и как в други случаи се стига до един вид “загуба на сили”. Предпоставка за развитието на спорта и физическите упражнения в тази насока, е възпитанието на самия възпитател в духа на Антропософията. Не е нужно “виждане” в духовните светове, а само усетът, да се приложи в живота това, което произлиза от Антропософията. Особено, ако в практически области като възпитанието бъдат приложени знанията на Духовната Наука, скоро биха престанали абсолютно ненужните поучения, че

тези знания тепърва трябва да се доказват. Ако ги приложим по правилен начин, те сами ще се докажат в живота и ще го направят здрав и силен. Тъкмо чрез това, че се прилагат практически, в хода на времето ще се докаже, че са верни и по-добри от всички “логически” и т.нар. “научни” основания. Духовните истини се познават най-добре чрез техните плодове, а не чрез псевдонаучните доказателства, които едва ли са нещо повече от празна логическа престрелка.

Едва с настъпването на половата зрелост се ражда и астралното тяло. Едва с неговото развитие, при човека може да се въздействува върху онова, което развива абстрактния свят на представите, разсъдъчната способност и свободния разум. Вече споменахме, че тези душевни способности трябва да останат незасегнати всред палитрата от останалите правилно провеждани възпитателни средства, но в същото време и да се развиват, както напр. очите и ушите се развиват в майчината утроба без да бъдат смущавани от каквито и да е външни въздействия.

С половата зрелост настъпва времето, когато човек узрява за способността да анализира научените от по-рано неща. Нищо по-лошо не може да се случи на човек от прекалено рано събудената му аналитична способност. Можем да съдим за нещата, едва след като сме натрупали материал за анализ. Ако преварително си изградим самостоятелна оценка, тя ще се окаже лишена от своите здрави основи. Всяка едностранчивост в живота, всички мъртви понятия, основаващи се на откъслечни познания, претендиращи че формират човешките представи за продължителни периоди от време, пречат на възпитанието. За

да узрее за мислене, човек трябва да изпита преклонение пред това, което другите вече са мислили преди него. Няма здраво мислене, което да не се предхожда от живия усет за истината, поддържан от неоспоримата вяра в авторитета. Ако бихме следвали този педагогически принцип, нямаше да сме свидетели, как младите хора прекалено рано се провъзгласяват за зрели, като по този начин сами се лишават от възможността да изпитат всестранно и непредубедено уроците на живота. Защото всеки анализ, който не израства върху споменатите душевни съкровища, се превръща в тежко бреме. Веднъж сигнал до определен извод, младият човек винаги ще бъде под неговото влияние и нито едно изживяване нямаше да протече така, както би протекло, ако този извод не съществуваше. Младият човек *трябва* да притежава усета, че първо трябва да учи, а едва после да си изгражда мнение за нещата. Това, което разумът има да каже по даден конкретен повод, трябва да бъде казано едва след като всички други душевни сили вече са казали своята дума; до този момент разумът следва да играе само посредническа роля. Той трябва да служи само за да обхваща сетивните впечатления, да ги приеме такива, каквито са, без да ги подлага на каквито и да е незрели съждения. Ето защо преди тази възраст, младият човек трябва да бъде пощаден от всякакви теории и акцентът да бъде поставен върху непосредствените душевни впечатления. Разбира се, можем да запознаем младия човек с възгледите по един или друг въпрос, но не и да го ангажираме с прибързано лично становище. Нека той посрещне чуждите възгледи спокойно и без да взема ничия страна, да се вслуша:

този казва едно, онзи - друго. Впрочем за изграждането на такъв усет е необходим голям педагогически такт; духовнонаучното обучение тук може да помогне извънредно много.

Досега развихме само отделни антропософски принципи за възпитанието. Но и целта беше само да посочим какви културни задачи има да изпълни подобен начин на мислене. А дали това ще стане, зависи от неговото все по-широко разпространение. В тази връзка, необходими са две неща: първо, човек да преодолее своите предразсъдъци спрямо Антропософията. Ако се задълбочи в нея, той ще види, че тя не е някаква фантастна измислица, както мнозина считат все още днес. Тези хора не бива да бъдат упрекувани, защото всички, което предлагат съвременните образователни средства, *засега* явно формира мнението, че антропософите са мечтатели и фантазори. При повърхностно разглеждане на нещата просто не може да се стигне до друг извод, понеже на пръв поглед има пълно противоречие между антропософската Духовна Наука и всичко, което днешното образование предлага на човека като здрави житейски принципи. Едва при по-задълбочено вникване се откриват непреодолимите противоречия между официалните възгледи на днешното време, ако те не бъдат осветлени от духовните разкрития на Антропософията.

Второто необходимо условие е свързано с правилното развитие на самата Антропософия. Едва когато антропософските среди се проникнат от убеждението, че духовнонаучните истини са плодотворни, ако ги прилагаме във всички области на живота и не се задоволяваме само да теоретизираме върху тях, едва

тогава животът ще открие цялото си многообразие пред Духовната Наука. В противен случай и занаят Антропософията ще продължава да се счита за един вид религиозно сектантство на отделни особняци и мечтатели. Ако обаче постигне положителни и полезни резултати, антропософското движение ще извоюва пълно и трайно признание.

ЛЕКЦИЯ ВЪРХУ ПЕДАГОГИКАТА
по време на “Френския курс” в Гьотеанума
(“Космология, религия и философия”, Събр.
Съч. №215)

16.09.1922

Днешната епоха е време на интелектуализма. Интелектът е онази душевна сила, при чието проявление човек ангажира своята дълбока същност в най-слаба степен. Не без основание се говори за *студен* интелектуализъм. Нужно е само да се замислим какво влияние оказва интелектуализма върху художественото възприятие и върху самото изкуство. Той ги прогонва и умъртвява. Хората на изкуството винаги са се страхували, че техните произведения могат да бъдат *обяснени* от интелекта, с помощта на понятия или символи. В *тази* яснота, душевната топлина, създава живот в процеса на творчеството, изчезва напълно. Художникът би искал творбата му да бъде разбрана от чувствата, а не от разума. Едва тогава топлината, която художникът влага в творбата, преминава в отсрещния човек; обаче интелектуалното обяснение отблъсква тази топлина.

В социалния живот интелектуализмът отдалечава хората един от друг. В човешката общност те

могат да се включат, само ако предават на своите действия - които винаги означават радост или болка за другите - нещо от своята собствена душа. Човек трябва да възприема не само външната активност у другите, но и част от тяхната душа. Обаче в онези действия, които се пораждаат от интелекта, човек изобщо не влага душевна топлина и тя не може да прелее в другите.

Отдавна се говори, че интелектуализмът действа осакатяващо върху преподаването и възпитанието. Но в случая се има предвид само интелигентността на детето, а не тази на възпитателя. Преподавателските и възпитателни методи трябва да се формират по такъв начин, че у детето да се развие не само студения разум, но и топлината на сърцето.

Антропософската Духовна Наука приема тази теза напълно и признава в максимална степен посочените възпитателни принципи. Обаче тя е наясно, че една душа може да бъде стоплена само от друга душа. Ето защо тя смята, че - преди всичко - трябва да бъде одухотворена самата педагогика, а чрез нея и цялата педагогическа дейност на възпитателя.

Вън от всяко съмнение е, че интелектуализмът се промъкна в преподавателските и възпитателни методи. Това въпреки му се отдаде по обиколните пътища на съвременната наука. Родителите смятат за неоспоримо това, което науката твърди, че е полезно за телесното, душевно и духовно здраве на детето. Науката, от друга страна, принуждава учителите да приемат утвърдените от нея възпитателни методи.

Обаче съвременната наука постигна своя триумф

именно с помощта на интелектуализма. В своите постулати тя не влага нищо от душевната същност на човека. Тя разчита предимно на сетивното наблюдение и експеримента.

Интелектуалистичната наука постига изключително прецизно естествознание, но тя не може да изгради една истинска педагогика.

Истинската педагогика може да възникне само според троякото устройство на човека като същество, изградено от тяло, душа и Дух. Защото сетивното наблюдение и експеримента стигат само до телесната част на човека; с други думи - интелектуализмът обхваща само човешкото физическо тяло.

Следователно, за изграждането на една истинска педагогика, е необходимо истинско познание за човешкото същество. И Антропософията се бори не за друго, а за него, за истинското познание на човешкото същество.

Човекът не може да бъде разбран, ако първо се говорим на материалистично ориентираната наука, а после зададем въпроса, дали той притежава определени душевни и духовни качества.

Подобно отношение към познанието за човека е изключително вредно за възпитанието на детето. Защото при него тялото, душата и Духа образуват единно цяло в много по-голяма степен отколкото при възрастния. Не е възможно да полагаме грижи за детското здраве, опирайки се на съвременните научни обяснения, а после да “добавим” към здравия организъм това, което му съответствува в душевен и в духовен смисъл. Всяка душевно-духовна намеса спрямо едно дете, се отразява благотворно или болестотворно върху

неговия телесен живот. Душата и Духът определят физическия облик на земния човек. Всеки телесен процес е едно откровение на душевните и духовни сили.

Истинската педагогика сама подсказва тези неща. Но от друга страна човек лесно се поддава на грешките, които нашата съвременност допуска в това отношение. Никои не го казва гласно, но всеки смята, че педагогиката не може да просперира с помощта на официалната наука; следователно, педагогическите методи следва да се извеждат не от тази наука, а от възпитателните инстинкти.

Теоретически това би трябвало да се признае, обаче практически то не води до никъде, защото съвременното човечество просто е изгубило самата първичност на своя инстинктивен живот. И ако днес човек не се опита да изгради една инстинктивна педагогика тъкмо от своите инстинкти, не му остава друго, освен да се лута в пълен мрак.

Антропософското познание показва, че интелектуалната ориентация на науката гължи своето съществуване на една необходимата фаза от развитието на човечеството. Новото човечество вече е напуснало периода на инстинктивния живот. Интелектът разбра своето изключително значение. Човечеството се нуждаеше от него, за да поеме правилния път на своето развитие. А той води към онази степен на съзнание, която то трябва да постигне в определен период, както и отделния човек трябва да придобие определени способности в съответната възраст. Обаче под влияние на интелекта, инстинктите замират. И човек не може да се върне към тях, без да се изправи *срещу* еволюцията на човечеството. Инте-

лектуализмът води човека към една по-задълбочена съзнателност и тъкмо с нейна помощ той трябва да получи това, което инстинктивния живот днес не може да му даде.

За тази цел е необходимо едно нарастващо познание на духовния и душевния свят, което се опира на действителността, както и официалната материалистична наука се опира на интелектуализма. Точно към такова познание се стреми Антропософията. Обаче днешните хора изучават човека тъкмо според изискванията на официалната наука, макар и да усещат вътре в себе си, че по този начин човекът не може да бъде опознат. Ето защо днес човек може да вникне в същността на възпитателното изкуство само с помощта на своите инстинкти.

Но всички ние сме длъжни да вървим напред. И за тази цел антропологията трябва да върви ръка за ръка с Антропософията, сетивното познание - с духовното. Вярно е, че пълното преобръщане на мисловните навици стряска хората. И тъкмо поради този неосъзнат ужас те оценяват Антропософията като нещо фантастично, докато тя просто подхожда към духовния свят по същия начин, както материалистичната наука подхожда към физическия.

Нека отново да се обърнем към детето. Около седмата му година поникват неговите втори зъби. Тази промяна не е само външен резултат от посочената възраст. Тук сме изправени пред един процес, който започва с ембрионалното развитие и завършва с поникването на вторите зъби. До този момент в детския организъм все още има сили, които до известна степен насочват израстването на вторите зъби.

През следващите възрастни периоди тези сили не се проявяват по такъв начин. Трето поникване на зъби не съществува. Но тези сили не се губят; те продължават да действуват, обаче в *преобразен вид*. Те са претърпели една голяма метаморфоза. Разбира се, в детския организъм съществуват и други сили, които претърпяват подобна метаморфоза.

Ако разглеждаме детския организъм по този начин, стигаме до извода: силите, за които стана дума, че са налице преди смяната на зъбите, действуват във физическия организъм. Те са просто потопени в хранителните и растежните процеси и съществуват в неразделно единство с физическото тяло. Около седмата година те стават независими от тялото. От този момент нататък те се проявяват като *душеви* сили и в по-големите деца ги откриваме да присъствуват в чувствата, в мисленето.

Антропософията точно посочва, как във физическия организъм е вложен един друг, етерен организъм. До седмата година този етерен организъм действува в рамките на физическия организъм. Но сега част от етерния организъм се освобождава от непосредственото влияние на физическия организъм и придобива известна самостоятелност, чрез която се превръща в самостоятел, относително независим от физическия организъм носител на душевен живот.

Понеже душевните изживявания се разгръщат само чрез помощта на този етерен организъм, преди седмата година те остават скрити предимно в областта на тялото. И ако през този възрастов период искаме да насърчим душевните сили на детето, трябва да знаем, че тяхното проявление следва

да се търси именно в областта на тялото. Детето изгражда отношенията си с външния свят, само ако те могат да намерят телесен израз и да бъдат изживяни, съответно по един или друг телесен начин. А това е възможно, само ако детето *погражава*. Преди смяната на зъбите, детето е едно изцяло погражаващо същество в най-широкия смисъл на тази дума. И неговото възпитание трябва да се състои само в това, хората около него да са подходящи образци за пограждане.

Възпитателят сам трябва да усети, как човешкото физическо тяло носи в себе си целия етерен организъм. Абстрактният подход тук е напълно неуместен. За възпитателната практика е необходимо най-вече, антропософското възпитателно изкуство да се приложи във всеки отделен случай и да посочи как се проявява човешкото същество в съответната детска възраст.

През периода между смяната на зъбите и половата зрялост в етерно-физическия организъм се вмъква това, което Антропософията нарича “астрално тяло”, и то по приблизително същия начин, както “етерното тяло” прониква във физическия организъм преди смяната на зъбите.

Ето защо след тази възраст детският душевен живот не се изчерпва само с пограждането. Но детето все още не е в състояние да изгражда отношенията си с другите хора чрез логични мисли и умозакljučения. Това става възможно едва когато с настъпването на половата зрялост една част от душевния организъм се отдели от съответната част на етерния организъм и стане напълно самостоятелна. От сегмата

до четиринадесетата или петнадесетата година решаваща за детето е не логичната му преценка за хората и нещата от неговото обкръжение, а силата на авторитета.

Изводът е, че възпитанието на детето през този възрастов период следва да бъде формирано според живото присъствие на един естествен авторитет. Трябва да разчитаме не на детските разсъдъчни способности, а да вникнем в начина, по който детето възприема истинното, доброто и красивото според отношението на авторитетния възпитател към всяка една от тези категории.

За тази цел възпитателят трябва да построи своята работа *така*, че не просто на описва истинното, доброто и красивото, а да покаже, че те *съществуват*. В детската душа нахлува не това, което той учи, а това, което той *представява*. Цялото обучение, по своята същност, следва да се опира на *примери* и да бъде произведение на изкуството, а не теоретична абстракция.

ПЕДАГОГИКА И ИЗКУСТВО

Резюме от лекция, изнесена по време на “Художествено-педагогическата конференция на Валдорфските училища”

25.03 - 29.03.1923

Педагогическото изкуство може да съществува само върху истинското познание за човека. А то не би могло да бъде свършено, ако се изчерпваше само с наблюдението. Човешкото същество не се опознава чрез пасивно знание. Това, което *знаем* за човека, трябва поне до известна степен да *изживеем* като творческа способност на нашата собствена душа и като познавателна дейност на нашата собствена воля.

Едно пасивно знание за човека може да доведе само до имитация на възпитателна и преподавателска практика. Защото преходът от пасивното знание към практиката винаги се свежда до чисто външни инструкции и указания. Дори и човек сам да си дава тези указания, те си остават външни.

Знанието за човека като основа на педагогиката е нещо, което трябва да бъде пробудено у всеки. Всяка мисъл за човека трябва да бъде непосредствено изживяна, също както човек усеща правилното си дишане

и кръвообръщение като признак на своето собствено здраве.

След като сме изправени пред задачата да възпитаваме и да обучим едно дете, познанието за човека трябва естествено да премине в действие, а в тази естественост - да се пробуди *любовта*. Тук няма *първо* пасивно знание за човека, а после външното умозаклучение: понеже това или онова у детето е такова или онакова, ти трябва да постъпиш по този или онзи начин. Тук има най-вече непосредствено изживяното знание, което в конкретното си проявление е идентично със самото себе си. Едва тогава възпитателния процес се превръща в проникнато от любов действие, което постепенно приема своя *необходим* облик. Живото знание за човека възприема същността на детето, както окомото възприема цветовете.

Естествознанието може да остане чиста теория; а чисто теоретичната представа за човека е нещо, което кара всеки от нас да изживява себе си като скелет. Относно познанието за човека, е безсмислено да се говори за разлика между “теория” и “практика”, тъй като познание, което не може да се влее в ежедневната практика, е само механичен сбор от представи, които витаят в мрака и нямат нищо общо с човека.

Ако това, за което става дума тук, се превърне в *убеждение* на педагога, той вече има предпоставките да разгърне живота и оживотворяваща човешка същност пред своите възпитаници и да подтикне младите човешки същества към себеоткрояване.

Правилните възгледи на възпитателя са най-същественото в цялата педагогическа дейност.

Подобни възгледи насочват погледа към жизнените проявления на детето, които са един вид зародишни състояния на израстващия човек. Пълноценният човек трябва да се впуска в своята работа без обаче да изгубва себе си в механизма на професията. Детската природа изисква такава подготовка от страна на възпитателя, която може да се получи само като един вид откровение на човешкото същество. Неговите малки възпитаници се стремят към действеност, понеже тя е заложена в човешката природа. Безкомпромисният външен свят изисква от възрастния окончателно завършена работа. В педагогиката не е така. Там израстващите човешки същества изискват една действеност, която - насочена правилно - дава само зародишните кънове на истинското възпитателно изкуство.

Който съумее истински да се вслуша в детската душа по пътя ѝ от играта до едно или друго смислено занимание, той ще се замисли и за междинната област, която свързва заниманието и обучението. Защото при детето *играта е най-сериозното* откровение на вътрешния порив към действие. Израз на голямо лекомислие е да се каже, че детето трябва “да учи играейки”. Такъв педагог би възпитал само хора, за които животът е повече или по-малко една игра.

Но идеалът на възпитателската и преподавателска практика е да се пробуди у детето усета, че то учи със същата сериозност, с която и играе, доколкото играта в детската възраст е единственото душевно съдържание на живота.

Една възпитателска и преподавателска практика, която вниква в тези неща, ще посочи и точното

място на изкуството, както и необходимите грижи за неговото оцеляване.

Животът често е строг учител също и за педагозите. Той поставя своите максимални изисквания относно интелектуалното развитие. Ето защо в името на интелектуалното развитие се прави по-скоро твърде много, отколкото твърде малко. Обаче едва моралните качества превръщат човека наистина в човек. Един неморален човек не разкрива в себе си пълния образ на човека. Ето защо би било грях срещу човешката природа, ако не насърчаваме в пълна степен моралното развитие на детето. Изкуството е плод на *свободната* човешка природа. Трябва да обикнем изкуството, ако искаме да вникнем в неговата необходимост за цялостния човек. Животът не принуждава да обичаме. Но той самия блика в своя първичен вид именно в любовта. Той съществува там, където няма принуда.

Шилер е усетил това по своеобразен начин и то му дава повод на напише своите “Писма за естетическото възпитание на човека”. Шилер вижда като най-важен елемент на цялото възпитателно изкуство тъкмо проникващия в човека естетически дух. Човекът е длъжен да изпълни своя познавателен стремеж с такава любов към познанието, че в своите действия да бъде или творецът-художник, или естетът-зрител.

Жалко, че Шилеровите “Естетически писма” са оказали толкова слабо влияние върху педагогиката. А спрямо мястото на изкуството във възпитателската и преподавателска работа, те биха могли да упражнят решаващо влияние.

Изкуството, както изобразителното, така и поетично-музикалното, е наистина необходимо за детската природа. Има занимания с изкуство, които са подходящи за съответната училищна възраст. Като възпитатели не трябва да говорим твърде много за това, че едно или друго изкуство е “полезно” за израждането на тези или онези човешки способности. В случая изкуството съществува заради самото изкуство. Като педагози ние трябва така да обичаме изкуството, че да не лишаваме детето от възможността да изживява неговите въздействия. Едва изкуството пробужда разума за истински живот.

Чувството за дълг узрява, когато поривът за действие овладее материята свободно и с художествен усет. Художественият усет на възпитателя внася душевна сила в училището, внася в сериозното - веселие, а в радостта - характер. Чрез разума природата може да бъде само разбрана; едва чрез художествения усет тя може да бъде изживяна.

Детето, на което е обяснено как да разбира, узрява за “умението”; а детето, приобщено към изкуството, узрява за “творчеството”. В “умението” човек се изразходва; в “творчеството” той израства, благодарение на своите умения.

Детето, което моделира или рисува, макар и все още несръчно, пробужда в себе си душевния човек. Детето, което е приобщено към музикалното или поетично изкуство, усеща как човешката природа се подчинява на една невидима душевна сила. Детето усеща в себе си един втори човек.

Всичко това не би могло да бъде постигнато, ако изкуството само съпровожда останалите форми на

възпитание и преподаване, без да е органично включено в тях. Защото всичките форми на възпитание и преподаване трябва да образуват едно цяло. Познание, образование, сърчност - всички те трябва да се вляят в необходимостта от изкуство; тъкмо художественото изживяване трябва да носи копнежа за познание, обучение и придобиване на сърчност.

ПЕДАГОГИКА И МОРАЛ*

Задачите на възпитателя и преподавателя достигат върхната си точка в това, което той може да постигне относно моралното равнище на поверените му деца. В рамките на училищното възпитание той среща огромни трудности при изпълнението на тази задача. Една от тях се състои в това, че моралното възпитание трябва да проникне във всичко, което той прави за своите ученици; защото самоцелното морално наставление често постига много по-малко, отколкото дори и най-общата ориентация към нравствените стойности. Това обаче е въпрос на педагогически такт. Защото грубо формулираните “морални поуки” са в сила винаги, дори и в определени моменти да не предизвикват това, което пряко целим с тях.

Другата трудност е тази, че детето, което прекрива прага на средното училище, вече носи в себе си определени схващания за основните морални категории.

До седмата си година, т.е. до смяната на зъбите, детето е изцяло отдадено на своето обкръжение.

---

* Резюме от лекция, изнесена по време на “Художествено-педагогическа конференция на Валдорфските училища”
25.03 - 29.03.1923

Бихме казали дори, че то цялото е едно сетиво. Както окоото възприема цветовете, така и детето възприема жизнените прояви на своето обкръжение. Всеки жест, всяко движение на бащата, на майката биват съизживяни по съответен начин от целия вътрешен организъм на детето.

До този възрастов период физическият мозък се формира от етерните сили на човешкото същество. В този възрастов период, всичко, което дава вътрешния облик на човешкия организъм, тръгва от мозъка. В мозъка се възпроизвежда по най-фин начин това, което протича в обкръжението на детето. Научаването на говора у децата изцяло се дължи на този факт.

Не са обаче само външните фактори, които продължават да пулсират в детската душа и да налагат своя отпечатък върху детския характер; в сила са също и определени душевни и морални качества. Баща, който внезапно избухва в гняв, става причина за това, че детето попива гневните жестове и те проникват до неговите най-фини органични тъканни структури. Плахата и нерешителна майка насажда в детето такива органични структури и двигателни тенденции, които по-късно се превръщат в инструмент, който душата употребява по същия плах и нерешителен начин.

В периода, когато сменя зъбите си, детето притежава такъв организъм, който може по точно определен начин да въздействува духовно и морално върху целия си душевен облик.

Да, пред възпитателя застава едно дете, чиито организъм е вече ориентиран към едни или други морални категории. И ако той не проумее това, се излага на

опасността да привлича към детето такива морални импулси, които детето несъзнателно ще отхвърли, защото неговото тяло няма да ги приеме.

Същественото обаче е, че пристъпвайки училищния праг, независимо от усвоените чрез подражание черти на околния свят, детето все пак се поддава на промени. Дете, което е израснало в конфликтна среда, се формира органически чрез нея. Не бива да подминаваме този факт. Длъжни сме да се съобразим с него. Важното е, че тези органически структури могат да метаморфозират в една или друга посока. Ако бъде забелязан през втория период от живота, т.е. между смяната на зъбите и половата зрялост, този факт може да бъде преобразен така, че да се превърне в решителна и смела готовност за справяне с неочаквани и сложни житейски проблеми. Детски организъм, израснал в обкръжение на страх и несигурност, е в същото време готов да развие, в благородния смисъл на думата, свенливост и съобразяване с другите. Следователно, истинското познание за човешката същност, е основна предпоставка за моралното възпитание.

Възпитателят обаче трябва да е запознат, макар и най-общо, с изискванията на детската природа за нейното собствено развитие през периода между смяната на зъбите и половата зрялост. По-нататъшното развитие на правилните според възпитателя морални принципи, може да се насърчи само ако се обърне внимание на чувствения живот, на моралните симпатии и антипатии. А върху чувствения живот действуват не абстрактни максими или идеи, а *образи*. В хода на преподаването винаги има възможност, пред детската гуша да покажем образи, отнасящи се до същността

на човека и неговото битие, или до различни природни процеси, които могат да породят морални симпатии или антипатии. През периода между смяната на зъбите и половата зрялост трябва да развием *чувственото съждение* относно моралните категории.

Както до смяната на зъбите детето най-вече подражава и е непосредствено отгадено на своето обкръжение, така и по времето между смяната на зъбите и половата зрялост, то се подчинява на авторитета, на това, което възпитателя *казва*. Никой в по-късния си живот не може да дорасне до правилното прилагане на своята нравствена свобода, ако преди това, във втория жизнен период е бил лишен от възможността да изпита преклонение пред естествения авторитет на своя възпитател. И ако това е валидно поначало за възпитанието и преподаването, то е изключително важно и за моралното развитие в частност. В лицето на уважавания възпитател, детето вижда и усеща, кое е “добро” и “зло”. Той е представителят на мировия ред. Израстващото дете трябва да опознае света най-напред чрез възрастния.

Какъв могъщ възпитателен импулс се съдържа в такъв вид опознаване, ще установим, когато в истинското познание на човека потърсим правилното отношение към детето след първата третина от втория жизнен период, т.е. между деветата и десетата година. Тогава детето се издига до една особено важна точка в своето развитие. Ние забелязваме, че детето предприема ред неща полусъзнателно, сякаш водено от едно малко или много тъмно усещане. И от това, как ще застанем сега пред детето е от безкрайно голямо значение за целия му по-нататъшен живот. Ако

съзнателно поискаме да изразим това, което детето изпитва в своите мечтателни чувства, ще стигнем до неговия трепетен въпрос: Откъде възпитателят има силата, която аз - така безкрайно вярващ в него - приемам всеки ден? Пред несъзнаващите душевни дълбини на детето, възпитателят трябва да потвърди, че притежава авторитета с пълно право и по силата на непоклатими дороводи, произтичащи от самия миров ред. Разполагайки с истинското познание за човешкото съществуване, ще забележим, че през този период някои деца си служат с малко думи, а други - с повече. Сега трябва да се случи нещо решаващо. Но какво точно - това може да реши единствено самото дете. И за моралната сила, за моралната сигурност, за моралното поведение на детето, неизказано много може да допринесе възпитателя, и то тъкмо в този период от живота.

Ако с половата зрялост идва и чувственото съждение за моралните категории, в следващия жизнен период то се поема от свободната воля. Младият човек, завършващ училището, ще отнесе от душевните спомени на своята ученическа възраст ясното усещане: от вътрешните дълбини на неговата човешка същност бликват моралните импулси за съвместен социален живот с другите хора. А след половата зрялост се утвърждава - като морално силна - онази *воля*, която преди това е покълнала в чувственото съждение на детето за моралния свят.

ЛЕКЦИИ ВЪРХУ ВЪЗПИТАНИЕТО

Още през 1884 година Рудолф Щайнер апелира за освобождаване на образованието от всякакво държавно опекунство. Сътресенията от Първата световна война затвърждават концепциите на Рудолф Щайнер за ново изграждане на социалния живот, респективно възпитанието и образованието. Убеден в световно-историческата мисия на антропософския мироглед Емил Малт, директор на унгарската фабрика “Валдорф-Астория”, се обръща към него с молба за изграждане на училище, предназначено за децата на работниците във “Валдорф-Астория”. През есента на 1919 година в Щутгарт се открива първото Валдорфско училище. Педагогическите лекции на Рудолф Щайнер са над 200. Днес Валдорфските училища и детски градини са част от облика на цивилизования свят.

293. Цялостното познание за човека като основа на педагогиката. Основен педагогически курс I-ва част
14 лекции (Дорнах 1919)
294. Методично-дидактични основи на възпитателното изкуство. Основен педагогически курс II-ра част
14 лекции (Щутгарт 1919)
295. Възпитателното изкуство. Основен педагогически курс III-та част
15 лекции (Щутгарт 1919)
296. Въпросите на възпитанието като социални въпроси. Духовни, културно-исторически и социални основи на педагогиката във Валдорфските училища
6 лекции (Дорнах 1919)
297. Рудолф Щайнер и Валдорфските училища - лекции и разговори
(Щутгарт 1919-1924)

299. Духовнонаучни съзерцания върху говора
6 лекции (Щутгарт 1920)
300. Конференции с учители от Валдорфските училища
III тома, (1919-1924)
301. Обновлението на педагогично-дидактичното изкуство чрез Духовната Наука
14 лекции (Базел 1920)
302. Познание за човека и организация на обучението
8 лекции (Щутгарт 1921)
- 302а Възпитание и преподаване с оглед познанието за човека
9 лекции (Щутгарт 1920-23)
303. Нормалното развитие на телесно-физическия организъм като основа за свободно разгръщане на душевно-духовния човек. Колежен учителски курс.
16 лекции (Дорнах 1921-22)
304. Възпитателни и преподавателски методи от гледище на Антропософията
9 лекции (разл. градове 1921-22)
- 304а Антропософските възгледи за човека и педагогиката
9 лекции (разл. градове 1923-24)
305. Основните духовно-душевни сили на възпитателното изкуство
12 лекции (Оксфорд 1922)
306. Педагогическата практика от гледище на духовнонаучното познание за човека. Възпитанието на детето и младия човек
8 лекции (Дорнах 1923)

307. Съвременният духовен живот и възпитанието
14 лекции (Англия 1923)
308. Методика на обучението и предпоставки за възпитанието
5 лекции (Штутгарт 1924)
309. Антропософската педагогика и нейните предпоставки
5 лекции (Берн 1924)
310. Педагогическата стойност на познанието за човека и културната стойност на педагогиката
10 лекции (Арнхайм 1924)
311. Познанието за човешкото съществуване и възпитателното изкуство
7 лекции (Торкуей 1924)

ЛЕКЦИИ ВЪРХУ СОЦИАЛНИЯТ ЖИВОТ И ТРОИЧНОТО УСТРОЙСТВО НА СОЦИАЛНИЯ ОРГАНИЗЪМ

Мотивите на Рудолф Щайнер за преизграждане на социалния живот далеч надхвърлят ожесточените политически спорове по време на Първата световна война и след нея. Още в “Същност на социалния въпрос” (Събр. съч. №23) Рудолф Щайнер - игнорирайки всякакви свръхсетивни опитности - ясно посочва пътищата за оздравяването на троичния социален организъм, който следва да е съставен от три строго разграничени сфери: икономическата, правно-политическата и духовната. Великата Френска революция не успя да осъществи девиза “Свобода, Равенство, Братство”, защото дори републиканския начин на мислене беше като хипнотизиран от идеята за “единната държава”. Подлагайки на всеобхватна критика тогавашния парламентаризъм и централизираната държава, Рудолф Щайнер ѝ противопоставя своята концепция за “троичния социален организъм”, където - идеята е с изключително силен заряд и е нещо сътворено ново в областта на социалните науки - Братството: може и трябва да се осъществява единствено в сферата на икономиката; Равенството - в правно-политическата сфера и Свободата - в духовната сфера. По времето на Щайнер тежките външни условия и отсъствието на здраво мислене у неговите съвременници попречиха за осъществяването на тази концепция.

328. Социалните въпроси

6 лекции (Цюрих 1919)

329. Освобождаването на човешкото същество като основа за ново социално преобразование. Старото мислене и новата социална воля

9 лекции (Базел, Берн, Винтертур 1919)

330. Новото устройство на социалния организъм
14 лекции (Щутгарт 1919)
- 332а Социалното бъдеще
6 лекции (Цюрих 1919)
333. Свобода на мисленето и социални сили. Социалните изисквания на съвременната епоха и тяхното практическо осъществяване
(разл. градове 1919)
334. От единната държава към троичния социален организъм
11 лекции (разл. градове 1920)
338. Как да се действа върху импулса на троичния социален организъм
12 лекции (Щутгарт 1921)
339. Антропософия, троичен социален организъм и ораторско изкуство
6 лекции (Дорнах 1921)
340. Курс по национална икономика
14 лекции (Дорнах 1922)
341. Семинар по национална икономика
6 лекции (Дорнах 1922)